

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ**

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Η αρχαία πόλη των Κιμωλίων

Δρ Carmelo Di Nicuolo

Συνοπτική έκθεση αποτελεσμάτων μεταδιδακτορικής έρευνας

**Επόπτης: Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Δρ Χρύσανθος Κανελλόπουλος**

Αθήνα, Δεκέμβριος 2020

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα έκθεση αποτελεί μια περιληπτική παρουσίαση της εξέλιξης και των κύριων αποτελεσμάτων μιας τριετούς έρευνας με αντικείμενο την αρχαία πόλη της νήσου Κιμώλου (εικ. 1-2), που διεξάχθηκε από τον Μάρτιο 2017 μέχρι φέτος υπό την επιστημονική εποπτεία του Επίκουρου Καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Δρος Χρυσάνθου Κανελλόπουλου, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για την πολύτιμη καθοδήγηση και για την ενθάρρυνση κατά όλην την διάρκεια της μελέτης και των επιτόπιων ερευνών. Λεπτομερείς παρουσιάσεις σχετικά με το αντικείμενο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας έχουν παρουσιαστεί σε δύο Διεθνή Σύνεδρια και δημοσιεύτηκαν σε έγκριτα επιστημονικά περιοδικά. Μια πρώτη παρουσίαση έλαβε χώρα το Νοέμβριο 2017 στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου *Περὶ τῶν Κυκλάδων νήσων - Το Αρχαιολογικό Έργο στις Κυκλάδες* στο Χριστιανικό και Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας και σε συνεργασία με την κα. Πέγκυ Πάντου, αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων με αρμοδιότητα στις νήσους Μήλο και Κίμωλο, στην οποία οφείλω, επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες για την υποστήριξη και για την ευγενική χορήγηση της απαραίτητης άδειας για την πραγματοποίηση των αποτυπώσεων αρχαίων καταλοίπων¹. Στη συνέχεια, το 2019, οι εξελίξεις της έρευνας κατά το έτος 2018 έγιναν αντικείμενο μιας ανακοίνωσης στο Διεθνές Συνέδριο *EPIGRAMMATA 5, Dinamiche politiche e istituzionali nell'epigrafia delle Cicladi*, που διοργανώθηκε στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Tor Vergata στις 31 Ιανουαρίου και στις 1 Φεβρουαρίου με τη πολύτιμη συμμετοχή του Δρος Δημητρίου Αθανασούλη, Διευθυντή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων, και της Δρος Ζώζης Παπαδοπούλου, Τμηματάρχη Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων της ίδιας Εφορείας. Ακολούθησε

¹ Θερμές ευχαριστίες στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη εκφράζω στον Δρα Δημήτρη Αθανασούλη για την επιστημονική υποστήριξη και για την πάντα εποικοδομητική και φιλική συνεργασία εδώ και χρόνια. Ο Καθ. Emanuele Greco, τέως Διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και αγαπημένος Δάσκαλος, στήριξε την πραγματοποίηση της μελέτης μου με μεγάλο ενθουσιασμό και με τις πολύτιμες συζητήσεις περί του αντικειμένου της έρευνας. Ευχαριστίες και προς τον Καθ. Emanuele Papi, νυν διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, για το ενδιαφέρον που έδειξε και για την παραχώρηση της άδειας για την απόκτηση κι έκδοση των εγγράφων του αρχείου της SAIA, σχετικά με την επίσκεψη που πραγματοποιήθηκε στην Κίμωλο από τον Alessandro Della Seta το 1924. Ευχαριστώ πολύ, επίσης, τον Δήμαρχο της Κιμώλου, κ. Κωνσταντίνο Βεντούρη, τον Αντιδήμαρχο κ. Παναγιώτη Σάρδη και το τοπικό Δημοτικό Συμβούλιο που διευκόλυναν πάντα την έρευνα με τον κάθε δυνατό τρόπο. Τεράστια ευγνωμοσύνη οφείλεται στο Αφεντάκειο Κληροδότημα, για τη φιλοξενία στην θαυμάσια έδρα του πρώην Οίκου Περιθαλής της Κιμώλου καθώς και τη χορηγία που ευγενικά προσέφερε. Τέλος, η συνεργασία με τους φίλους και συναδέλφους Vladimiro Achilli, Elena Gagliano, Calla McNamee, Michele Monego, Gabriele Targa και Salvatore Vitale αποτέλεσε μια εξαιρετική ευκαιρία ανταλλαγής γνώσεων, γνώμων και τεχνικών εμπειριών σε διάφορα πεδία της έρευνας και δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες για έναν εξαιρετικά παραγωγικό επαγγελματικό περιβάλλον.

δημοσίευση ενός άρθρου με τίτλο *DISIECTA CIMOLIA. Alla Periferia occidentale della polinesia cicladica* στον τόμο των Πρακτικών (A. Inglese [επιμ.], *EPIGRAMMATA 5, Dinamiche politiche e istituzionali nell'epigrafia delle Cicladi, Atti del Convegno di Roma*, Roma, 31 gennaio - 1 febbraio 2019, 2020, 239-269). Μια ακόμη μελέτη με τίτλο *Lost and found. Rediscovering ancient Kimolos* δημοσιεύτηκε πρόσφατα στο διεθνές περιοδικό *AION (ANNALI DI ARCHEOLOGIA E STORIA ANTICA)*, 25, 2018, που εκδίδεται από το Πανεπιστήμιο της Νάπολης 'L'Orientale'.

Οι κύριοι επιδιωκόμενοι στόχοι της μεταδιδακτορικής έρευνας συνοψίζονται ως εξής:

1. ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ. Ένας βασικός επιδιωκόμενος στόχος κατά την τριετή έρευνα ήταν η δημιουργία ενός *corpus* όλων των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα στην Κίμωλο. Περίπου τριακόσιες μαρτυρίες μεταφράστηκαν και έγιναν αντικείμενο κριτικής και έκδοσης στα ελληνικά, στα ιταλικά και στα αγγλικά, βοηθώντας να σκιαγραφήσουμε για πρώτη φορά ένα σαφέστερο, αν και προκαταρκτικό, ιστορικό, θεσμικό και πολιτικό πλαίσιο μιας ελάχιστα γνωστής κυκλαδικής πόλης. Η επιγραφική τεκμηρίωση, που έχει εν μέρει δημοσιευτεί, καταγράφηκε συστηματικά. Οι μαρτυρίες είναι ιδιαίτερα σημαντικές, γιατί επιτρέπουν να μας διαφωτίσουν περί της ιστορικής εξέλιξης των τοπικών πολιτικών θεσμών και της εξωτερικής πολιτικής της πόλης της Κιμώλου από τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα π.Χ. έως τις αρχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου.

2. ΛΙΜΕΝΟΔΕΙΚΤΕΣ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΚΟΙ ΧΑΡΤΕΣ. Η ιδιαίτερη μορφολογία του νησιού και τα έντονα φαινόμενα διάβρωσης και καθίζησης, που χαρακτηρίζουν κυρίως τη δυτική ακτή, καθιστούν ιδιαίτερα προβληματική την ανασύνθεση του περιγράμματος της αρχαίας ακτογραμμής στην περιοχή όπου θεωρείται πιθανό να πρέπει να τοποθετηθεί η αρχαία πόλη. Η συλλογή όλων των διαθέσιμων ναυτικών χαρτών και των λιμενοδεικτών των Κυκλάδων επέτρεψε αφενός την καταγραφή των ενδεχομένων αλλαγών των ναυτικών διαδρομών ανά τους αιώνες σε αυτό τον τομέα του Αρχιπελάγους, αφετέρου κατέστη δυνατόν την χαρτογράφηση των αρχαιολογικών καταλοίπων και, τουλάχιστον εν μέρει, τις μεταβολές της ακτογραμμής του νησιού. Παραχωρήθηκαν αντίγραφα πολύτιμης χαρτογραφικής τεκμηρίωσης υψηλής ανάλυσης και με δικαίωμα δημοσίευσης από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών (Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelaghi*, I. Pollimio αρ. 25 και I. Milos αρ. 26) και από τη Biblioteca Marciana

της Βενετίας (χάρτες της Μήλου, της Κιμώλου – Argentiera – και της Πολυαίγου: Carta nautica. Mari Italiani, Mar Egeo, τέλη του 14ου αιώνα, Atlante nautico, δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, c. 7, Andrea Bianco, Atlante nautico, 1436, Benedetto Bordone, Isolario [Policandro e Cicladi], 1547, πίν. 62, φ. XLIIIv, Tommaso Porcacchi, Girolamo Porro, L'isole più famose del mondo, 1576, σελ. 126, Candia cum insulis aliquot circa Graeciam, 1595, Gerard Mercator, Candia cum insulis aliquot circa Graeciam, 1595, πίν. 108, Aa, Pieter: van der, L'Archipel meridional ou les Iles Cyclades, πίν. 41, 1729, Corbitis, Atlante nautico, πίν. 1-2, Abel Blouet, Melos, τόμος 3, 1838).

3. Η ΕΠΙΤΟΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑ.

Στο πλαίσιο της πρώτης αποστολής αποτύπωσης, που έγινε υπό την επίβλεψη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και με τη βασική στήριξη του Laboratorio di Rilevamento e Geomatica del Dipartimento di Ingegneria Civile Edile e Ambientale – DICEA του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, προχωρήσαμε στην πραγματοποίηση ενός δικτύου τοπογραφικής πλαισίωσης του συνόλου του γεωφυσικού ανάγλυφου των λόφων, πάνω στους οποίους βρίσκονται οι νεκροπόλεις της αρχαίας πόλης. Σε μια πρώτη φάση κρίθηκε αναγκαία η αποτύπωση και η παραγωγή ανάλογης γραφικής τεκμηρίωσης του συνόλου των αρχαίων τάφων που είναι ακόμη ορατοί βόρεια του όρμου στην θέση *Ελληνικά (Κοφτό)* και κατά μήκος του τμήματος της ακτής και της χαμηλής λοφοσειράς που συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στις θέσεις *Ελληνικά/Λίμνη* και *Δέκας*. Δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην αποτύπωση και την κατασκευή τρισδιάστατων μοντέλων κάποιων μνημειακών θαλαμοειδών τάφων, λαξευμένων στα μαλακά πετρώματα της περιοχής. Το γεγονός ότι οι τάφοι αυτοί έγιναν θύματα διαρκούς σύλησης από τους ίδιους κατοίκους και από τους ξένους περιηγητές, ιδιαίτερα κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα, δεν προσφέρει σαφή στοιχεία για τη χρονολόγηση, χωρίς να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, όπως υποδεικνύεται από ορισμένα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, ότι χρησιμοποιήθηκαν διαρκώς από την Ελληνιστική Περίοδο έως και την Ύστερη Ρωμαϊκή. Προτεραιότητα δόθηκε σε μια ομάδα είκοσι κιβωτιόσημων τάφων που έφερε στο φως η Φ. Ζαφειροπούλου² στην περιοχή *Λίμνη*, που η ανασκαφέας χρονολόγησε κυρίως στον 4^ο αιώνα π.Χ. και των οποίων δημοσίευσε τη μοναδική έως σήμερα κάτοψη ανασκαφών της Κιμώλου. Αναγκαία φάνηκε η επιτακτική καταγραφή και αποτύπωση των αρχαιολογικών καταλοίπων αυτού του τμήματος των νεκροπόλεων, που είναι ιδιαίτερα εκτεθειμένο σε έντονα διαβρωτικά

² ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973, 81-118.

φαινόμενα, τα οποία επιβαρύνονται από την αδυσώπητη άνοδο του μέσου όρου της στάθμης της θάλασσας, με αποτέλεσμα να τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η κατάσταση των χώρων. Στην πρώτη φάση της διεξαγωγής του ερευνητικού προγράμματος προχωρήσαμε, επίσης, στην υλοποίηση των μετρήσεων των κορυφών του γεωδαιτικού δικτύου για την πλαισίωση του χώρου της αρχαίας πόλης της Κιμώλου στο ΝΔ τομέα του νησιού. Οι μετρήσεις έγιναν με δορυφορική τεχνολογία σε συνδυασμό με παραδοσιακές τοπογραφικές μετρήσεις υψηλής ακρίβειας. Στην δεύτερη φάση ολοκληρώθηκαν οι αποτυπώσεις με 3D LASER SCANNING (τύπου “phase-shift” Faro Focus 3D) των θαλαμοειδών και κιβωτιόσχημων τάφων (από την Υστερογεωμετρική έως την Υστερορωμαϊκή Εποχή) στις θέσεις *Ελληνικά* και *Λίμνη*, κατά μήκος της σημερινής ακτογραμμής (εικ. 3).

Η ΚΙΜΩΛΟΣ: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ.

Η Κίμωλος, που με τη Μήλο, την Πολύαιγο και την Αντίμηλο, μαζί με τα μικρότερα ακατοίκητα νησιά του συμπλέγματος³, αποτελεί το νοτιοδυτικό άκρο του Αρχιπελάγους των Κυκλάδων (βλ. εικόνες. 1-2), παρά τη σχετική σιωπή των αρχαίων φιλολογικών μαρτυριών, φαίνεται πως είχε παίξει έναν ρόλο κάθε άλλο παρά δευτερεύοντα στο πλαίσιο των εμπορικών σχέσεων στο Αιγαίο. Μόνο το 425/4 π.Χ έχουμε επίσημη αναφορά της Κιμώλου στο περίφημο ψήφισμα του «Θουδίππου» (IG I³ 71), με το οποίο η πόλη των Κιμωλίων εντάχθηκε για πρώτη φορά στον κατάλογο των συμμαχικών οφειλετών μαζί με άλλες Δωρικές Κυκλάδες (Φολέγανδρος, Σίκινος, Ανάφη). Ανατολικά της Μήλου και σε απόσταση περίπου 960 μ. (0,54 ναυτικά μίλια), στο πιο στενό άνοιγμα του πορθμού, η πόλις-κράτος των Κιμωλίων υπήρξε ένα σημαντικό σημείο αναφοράς και ένας από τους πρώτους λιμενικούς σταθμούς για την ακτοπλοΐα που από τη Δύση, μέσω των λιμένων της νότιας Πελοποννήσου, κατευθυνόταν προς το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Ο "*Περίπλους*" του Σκύλακα (τέλη του 4ου αι. π.Χ.) αναφέρει την Κίμωλο και τη Μήλο μεταξύ των 'Λακεδαιμονικών' Κυκλάδων⁴, με αναφορά στην εγγύτητα αυτών των νησιών με τη Λακωνία, αλλά υπογραμμίζοντας εμμέσως την δωρική καταγωγή των δύο κοινοτήτων. Στο ίδιο κείμενο, όπως και στους μετέπειτα «πορτολάνους» των ρωμαϊκών

³ Πρόκειται για τα νησιά Άγιος Γεώργιος, Άγιος Ευστάθιος, Ακράθη, Αρκάδι, Παξιμάδι, που βρίσκονται αντιστοίχως στον θαλάσσιο χώρο τη Κιμώλου τα πρώτα δύο, ενώ τα υπόλοιπα τρία σε εκείνο της Μήλου.

⁴ [Scyl.]48.

αυτοκρατορικών και μεσαιωνικών χρόνων⁵, τα Στενά Μήλου - Κιμώλου και Κιμώλου - Πολυαίου αντιπροσωπεύουν τις προτιμησιακές θαλάσσιες διαδρομές για εμπορικά και πολεμικά πλοία που κατευθύνονται προς την Κρήτη ή προορίζονται να φτάσουν στα λιμάνια των Δωδεκανήσων περνώντας από τις νότιες Κυκλάδες⁶. Σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη της μαρτυρίας του Σκύλακα είναι μια επιγραφή εξαιρετικής σημασίας (IG XII 3)⁷, που καταγράφει την ένταση μεταξύ *Μαλίων* και *Κιμωλίων* για την διεκδίκηση της αποκλειστικής κυριαρχίας πάνω στα νησιά *Πολύαιγα*, *Ετέρεια* και *Λιβεία*⁸, που βρίσκονταν στα νοτιοδυτικά της Κιμώλου σε μια εξαιρετικά στρατηγική θέση ελέγχου της πρόσβασης από τα νότια του Στενού Μήλου-Κιμώλου. Για την διαχείριση της διαμάχης τα δύο νησιωτικά κράτη συμφώνησαν να απευθυνθούν στο Συνέδριο των Ελλήνων. Η τελική ετυμηγορία, ευνοϊκή για τους Κιμωλίους, καθιερώθηκε από τη Βουλή του Άργους - πόλη υπεύθυνη για τη διεθνή διαιτησία. Η επιγραφή χρονολογείται στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., και εν πάση περιπτώσει όχι πριν από το 336⁹, και μαρτυρεί αδιαμφισβήτητα την ύπαρξη ενός ισχυρού κράτους των Κιμωλίων, ικανού να διεκδικήσει διεθνώς πολιτική εξουσία και τα κυριαρχικά εδαφικά δικαιώματά του (Εικ. 4).

Στα μέσα του 3ου αιώνα π.Χ., πιθανόν στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αντίγονου Γονατά¹⁰, οι Κιμωλίοι αναγκάστηκαν υπό διάφορες συγκυρίες να στείλουν ένα νέο αίτημα διαιτησίας στον Μακεδόνα κυρίαρχο, αυτή τη φορά ωστόσο, για να

⁵ DI NICUOLO 2018.

⁶ D.P.130-150. βλ. Str.10.

⁷ Η στήλη, που ανακαλύφθηκε σε ασαφείς περιστάσεις, χρησιμοποιήθηκε στις αρχές του δέκατου ενάτου αιώνα ως οικοδομικό υλικό του τείχους της σμυρναϊκής οικίας ενός Προβήγκιου ναυτικού. Αφού την εντόπισε ο M. Augustin Guys, πληροφόρησε ο ίδιος τον Ph. Le Bas, συγγραφέα της πρώτης έκδοσης της επιγραφής (LE BAS 1855, 578-579). Εύλογες υποθέσεις σχετικά με τους λόγους για την ανακάλυψη στη Σμύρνη του ψηφίσματος, του οποίου η προέλευση δύσκολα θα αμφισβητούσε κανείς, εκφράζονται από την I. K. Βογιατζίδου (ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ 1923-1924; βλ. Κιμωλιακά Α', 55 και ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972, 3).

⁸ Το πρώτο είναι σίγουρα ταυτισμένο με την Πολύαιγο, ενώ τα υπόλοιπα δύο νησιά θα πρέπει να ταυτιστούν με τις σημερινές νησίδες του Αγίου Ευσταθίου και του Αγίου Γεωργίου. Σχετικά με το ψηφισμα, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2007, 200 με προηγούμενη βιβλιογραφία και DI NICUOLO 2020, 251-256 για μια διαφορετική προσέγγιση.

⁹ RHODES-OSBORNE 2003, αρ. 82, 402-405. Μια χρονολόγηση λίγο μεταγενέστερη από το 337 π.Χ. προτείνει η A. Magnetto (MAGNETTO 1997, 1-8).

¹⁰ Οι πρώτοι μελετητές της επιγραφής εξέφρασαν αμφιβολίες σχετικά με την χρονολόγηση του ψηφίσματος στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Αντίγονου Γονατά (277 / 6-239 π.Χ.), αντί για του Δώσωνα (229-221 π.Χ.) – JACOBSEN-SMITH 1968, 198; βλ. BOURASELIS 1982, 168. Το *incipit* της επιγραφής διευκρινίζει ότι οι Κιμωλίοι απευθύνθηκαν σε έναν βασιλέα Αντίγονο, αλλά το κείμενο δεν παρέχει άμεσα στοιχεία που να προσδιορίζει συγκεκριμένα για ποιον από τους δύο βασιλιάδες πρόκειται. Η ανάθεση σε έναν πολίτη της Καρύστου της κρίσης των ζητημάτων εντός της κοινότητας της Κιμώλου έχει ως αναπόφευκτη προϋπόθεση την ένταξη και των δύο κρατών εντός των χωρικών ορίων της αντιγονικής επιρροής. Η διαιτησία θα αποδίδεται επομένως σε μια φάση της μακεδονικής ηγεμονίας στην οποία τόσο η κυκλαδική περιοχή όσο και η Εύβοια ήταν σταθερά στα χέρια των ηγεμόνων της Πέλλας.

παρακινήσουν ένα κομμάτι της κοινότητας να αναθεσμίσει μια ομόνοια που διακυβευόταν από εσωτερικές συγκρούσεις. Η ιστορία μας είναι γνωστή χάρη στην τυχαία ανακάλυψη ενός μεγάλου αποσπάσματος ενός τιμητικού ψηφίσματος που εκδόθηκε από τη Βουλή και τον Δήμο της Κιμώλου για τον δικαστή Χαρίανθο, γιο του Αρισταγόρα από την Κάρυστο¹¹. Λαμβάνοντας υπόψη το μέχρι σήμερα παραμελημένο *corpus epigraphicum* της Κιμώλου, το ψήφισμα αποτελεί μαρτυρία εξαιρετικής αξίας για τα στοιχεία που παρέχει σχετικά με την πολιτική και διοικητική οργάνωση, με τους δικαστικούς θεσμούς, με την κοινωνική δομή και με την τοπογραφία αυτής της Κυκλαδικής πόλης στην πρώιμη Ελληνιστική περίοδο. Ο Αρχίδαμος, ο Δαμοφάνης και ο Ξεναρχίδας ήταν οι άρχοντες υπεύθυνοι για την υποδοχή του Καρύστιου δικαστή, τον οποίο διευκόλυναν κατά την διάρκεια του έργου αξιολόγησης των πολλών δικών ανεπίλυτων *ἐκ παλαιῶν χρόνων*¹². Λόγω της επιτυχούς έκβασης της αποστολής του ο Χαρίανθος τιμήθηκε από τους Κιμώλιους, με την απόδοση στον ίδιο και στους απογόνους του εξαιρετικών διακρίσεων, όπως η πρόσοδος στις συνελεύσεις της Βουλής και του Δήμου, η ατέλεια σε όλες τις εισαγωγές και εξαγωγές αγαθών από την Κίμωλο (*πεντηκοστή ἐνλιμενίου*)¹³, το δικαίωμα της ένταξης (απόκτηση περιουσίας στο νησί υπό τις ίδιες συνθήκες με τους πολίτες), και τέλος η τιμή της προεδρίας σε όλους τους αγώνες που θα οργάνωνε η πόλις. Ο κατάλογος των ιδιαίτερων πλεονεκτημάτων προς τον ευεργέτη Χαρίανθο επιτρέπει, έστω και έμμεσα, να εικάσουμε την ύπαρξη κτηρίων και δημοσίων χώρων όπως το Βουλευτήριο, το εμπορικό λιμάνι, το θέατρο ή / και το στάδιο, και ένα Πρυτανείο στο οποίο ορίστηκε ότι ο Αρχίδαμος μαζί με τους άλλους άρχοντες θα καλούσε *ἐπὶ ζένια*¹⁴ τον δικαστή, όπως ξεκάθαρα αναφέρεται στις τελευταίες σωζόμενες γραμμές της επιγραφής¹⁵. Η επιγραφή είναι επίσης η μόνη μαρτυρία, μέχρι στιγμής, που μας πληροφορεί περί της ύπαρξης ενός ιερού της Αθηνάς στην Κίμωλο, στον χώρο του οποίου ο Χαρίανθος θα είχε εργαστεί στην κρίση και την διάλυση των δικών. Οι *Ταμίαι* Κτασικλείδας, Τιμόφιλος και Αριστίων θα είχαν το καθήκον της εποπτίας της χάραξης του ψηφίσματος σε λίθινες στήλες (*«ἀγγράψαι δὲ τότε τὸ ψάφισμα ἐς στάλαι λιθίνοι ἐμ Κιμῶλοι ἐν τῶι ἱερῶι τᾶς Ἀθανάας ὅπει ἔκρινε*

¹¹ Η στήλη - μια τυχαία ανακάλυψη του 1963 στην περιοχή του χωριού Καστρί, στη νότια Εύβοια - συνδέθηκε με ένα άλλο θραύσμα επιγραφής (IG XII 9,44), που είχε βρεθεί στην ίδια περιοχή το 1891 (LEGRAND-DOUBLET 1891)

¹² JACOBSEN-SMITH 1968, στ. 22.

¹³ Θεωρήθηκε πιθανό ότι τα ποσά που προέκυψαν από την επιβολή φόρου 2% επί των εμπορευμάτων έπρεπε να είχε αποτελέσει την κύρια πηγή πλούτου για την πόλη των Κιμωλίων (KONTOΛΕΩΝ 1972α, 7 και ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΤΟΥ 2011, 883).

¹⁴ CINALLI 2015.

¹⁵ JACOBSEN-SMITH 1968, στ. 50-51.

τὰς κρίσεις, τὰς δὲ διέλυσεν·»¹⁶), που δημοσιεύτηκαν αντιστοίχως στο ιερό της Αθήνας - πιθανώς πολυούχου θεότητας των Κιμωλίων – και στο *άσυλον* του ιερού του Ποσειδώνα στη Γεραιστό¹⁷ στη νότια Εύβοια, ανατολικά της Καρύστου¹⁸.

Λίγες δεκαετίες αργότερα (207/6 π.Χ.) η Κίμωλος συμπεριλήφθηκε στις νησιωτικές πόλεις-κράτη, στις οποίες η Μαγνησία επί Μαιάνδρω έστειλε θεωρούς, για να ζητήσουν την αναγνώριση της ασυλίας για το ιερό της πολυούχου Αρτεμίδος Λευκοφρύνης για την πόλη και για την επικράτεια της και να καλέσει τις κοινότητες που συμμετείχαν, να λάβουν μέρος στους νέους πανελλήνιους αγώνες προς τιμήν της θεάς (IG XII 5, 1341). Αυτό το ψήφισμα προξενείας είναι επίσης ενδεικτικό του δικτύου διπλωματικών σχέσεων, αλληλένδετων με τους πολίτες της Κιμώλου, ιδιαίτερα κατά την Ελληνιστική περίοδο, όπως τεκμηριώνεται και από ένα άλλο προξενικό ψήφισμα που παραχωρήθηκε λίγο αργότερα στον Κιμώλιο Ζώπυρο, γιο του Άρχωνος, και στο γένος του, από τους Γορτυνίους της Κρήτης (I.C. IV, 209).

Στην πλήρη απουσία από το *corpus* φιλολογικών μαρτυριών οποιασδήποτε αναφοράς στην πόλη της Κιμώλου¹⁹, αντιστοιχεί ένας εκπληκτικός πυρήνας αναφορών στην *κιμωλία γη*²⁰. Η έκφραση αυτή, που καταγράφηκε για πρώτη φορά στους *Βατράχους* του Αριστοφάνη (405 π.Χ.)²¹, υποδεικνυε μια ξεχωριστή ορυκτή πρώτη ύλη της Κιμώλου, που, αν βασιστούμε στο κείμενο του κωμωδιογράφου, φαίνεται να είχε εκμεταλλευτεί ακόμα και για την παραγωγή σάπωνος για τα βαλανεία της Αθήνας²². Τα σχόλια *vetera* διευκρινίζουν ότι με τον όρο *κιμωλία* πρέπει να εννοηθεί ενδεχομένως ένα είδος λευκής αργίλου, ιδιαίτερα πλούσιας σε *νάτριο*ν υψηλής ποιότητας²³. Η Κίμωλος, γνωστή πράγματι ως η μοναδική *νιτροποιός* (παραγωγός *νίτρου*) ανάμεσα στις Κυκλάδες, φαίνεται να αποτέλεσε την κυριότερη λεκάνη εξόρυξης αυτού του ορυκτού στο Αιγαίο έως τη μέση και ύστερη Ρωμαϊκή Περίοδο,

¹⁶ JACOBSEN-SMITH 1968, στ. 37-39.

¹⁷ JACOBSEN-SMITH 1968, βλ. 39-41; 43-45; 46-49.

¹⁸ Βλ JACOBSEN-SMITH 1968, 196-197. Σχετικά με το ιερό του Ποσειδώνα στη Γεραιστό: SCHUMACHER 1993, και συγκεκριμένα σελ. 77-80. Η περιοχή του διάσημου ιερού έχει αποτελέσει αντικείμενο περιορισμένης έρευνας, για την οποία βλ. ΧΩΡΕΜΗΣ 1974.

¹⁹ Η μοναδική αναφορά στην πόλη της Κιμώλου βρίσκεται στην *Γεωγραφία* του Πτολεμαίου (Ptol.Geog. III 15, 8, 6). Η μαρτυρία, καταγράφει την ύπαρξη της νησιωτικής πόλης μέχρι και τον 2^ο μ.Χ.αίωνα.

²⁰ Σε ένα σύνολο 269 αναφορών στην Κίμωλο, τόσο στην ελληνική όσο και στη λατινική γλώσσα, τουλάχιστον 253 μαρτυρίες δεν αναφέρονται στο νησί ή στην πόλη των Κιμωλίων, αλλά μόνο στην *κιμωλία γη*.

²¹ Ar.R.712-715.

²² DI NICUOLO 2016 με προηγούμενη βιβλιογραφία.

²³ Sch.Ar.Ra.710 a.6.

όπως μαρτυρείται ευρέως από τη συνεχή αναφορά στην *κιμωλία* και στα ιατρικά κείμενα της μικρασιατικής «Σχολής» την περίοδο ανάμεσα στον 1^ο και τον 6^ο αιώνα μ.Χ.²⁴.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗΝ ΚΙΜΩΛΟ: *STATUS QUAESTIONIS*.

Τα στοιχεία που εξάγονται από τις σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν από την τοπική Αρχαιολογική Υπηρεσία επιτρέπουν να υποθέσουμε την ύπαρξη, χωρίς φανερές διακοπές, ενός αστικού κέντρου αξιόλογων διαστάσεων που καταλάμβανε μέρος των σχετικά χαμηλών λόφων κατά μήκος των σημερινών όρμων στις θέσεις *Ελληνικά/Λίμνη* και *Μαυροσπήλια*. Ωστόσο, αξιοσημείωτα ίχνη κατοίκησης καταγράφονται σχεδόν σε όλους τους τομείς του νησιού. Στην ΥΝ περίοδο τεκμηριώνεται μάλλον η πρώτη σταθερή ανθρώπινη παρουσία στην περιοχή, η οποία σήμερα καταλαμβάνεται από την Χώρα της Κιμώλου (Χωριό), όπου στην θέση *Πρόβαρμα*, πρόσφατες έρευνες έχουν εντοπίσει μεγάλη ποσότητα επεξεργασμένων θραυσμάτων οψιδιανού²⁵. Η περιοχή που ερευνήθηκε καταλαμβάνει μία στρατηγική θέση σε σχέση με τον όρμο της *Ψάθης* (σημερινό λιμάνι) και με τον θαλάσσιο διάδρομο που χωρίζει την Κίμωλο από την γειτονική Πολύαιγο. Συνεχίζοντας προς τα δυτικά, κατά μήκος της κορυφογραμμής που φτάνει μέχρι το ακρωτήριο *Καμπάνα*, στην τοποθεσία *Νύχια*, έχει εντοπιστεί μία άλλη θέση με σημαντικά θραύσματα αρχαίων εργαλείων σε οψιδιανό²⁶. Η συγκεκριμένη θέση βρίσκεται σε χαμηλό υψόμετρο απέναντι από τον κόλπο *Μπονάτσα* σε κοντινή απόσταση από τον παράκτιο χώρο του Καλαμητσίου, όπου επίσης καταγράφονται περισυλλογές υλικού που χρονολογείται από την ΥΚ περίοδο²⁷ μέχρι το τέλος της ΓΠ²⁸. Το κίνητρο του ενδιαφέροντος για το ΝΔ τομέα του νησιού εξηγείται προφανώς με την ανάγκη να ελεγχθεί η θαλάσσια

²⁴ *Dsc.de Materia Medica*, 1.68.3.6, 106.3.1, 2.78.3.8, 80.6.7, 126.3.2, 5.156.1.1, 157.1.5; *Eup.*1.97.1.2, 124.1.2, 127.1.2, 132.1.3, 140.2.3, 160.1.2, 161.2.3, 169.2.1, 2.104.1.8; *Gal.Caus.Symp.*7.133.4K; *Simpl.Med.*11.634.8K, 12.182.5K, 187.14K, 188.9K, 189.3K; *Comp.Med.Sec.Loc.*12.433.7K, 444.2K, 454.17K, 458.11K, 459.3K, 461.12K, 462.5K, 465.13K, 469.3K, 469.6K, 472.13K, 472.16K, 478.1K, 478.8k, 489.18K, 492.11K, 493.1K, 594.8K, 669.8K, 673.3K, 835.15K, 836.10K, 836.14K, 13.315.4K, 317.14K; *Ruf.Sat.Gon.*24.4; *Sor.Gynaeciorum libri*, 4, 1.62.1.4; *Paul.aeg.*1.1.1.21.

²⁵ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002; ΠΑΝΤΟΥ 2006.

²⁶ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002. Η σποραδική ανακάλυψη θραυσμάτων οψιδιανού με ίχνη επεξεργασίας έχει καταγραφεί και στον Άγιο Αντρέα / Δασκαλειό (Επιστολή του Χ. Καρούζου στον Χ. Μουστάκα στις 10 Νοεμβρίου 1937 και απάντηση σε αυτό στις 28 Δεκεμβρίου του ίδιου χρόνου-Μουστάκας 2008, 55-56). Πολλά θραύσματα από λεπίδες οψιδιανού και πυριτόλιθου «παρόμοιες με αιχμές βέλους» αναφέρθηκαν από τον ίδιο τον Χ. Μουστάκα (ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 62) νοτιοδυτικά (περιοχή Μαυροσπήλια και Λίμνη) και βορειοανατολικά (Πράσσα).

²⁷ ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ-ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002.

²⁸ ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 415-416.

δίοδος του Στενού Μήλου-Κιμώλου, αλλά τα στοιχεία που διαθέτουμε, μας επιτρέπουν να διακρίνουμε την ιδιαίτερη προσοχή των Κιμωλίων για την οχύρωση και του βοριοανατολικού τομέα του νησιού, όπου βρίσκονται κάποιες από τις πιο σημαντικές μεταλλικές πηγές της περιοχής. Προς έλεγχο ολόκληρης της βορειοδυτικής ακτογραμμής και των θαλάσσιων οδών/πρόσβαση στα κύρια ορυχεία της Κιμώλου, καταλήφθηκε το λεγόμενο ‘Παλαιόκαστρο’, η ψηλότερη κορυφή του νησιού (364,97 μ). Σύντομες παλαιότερες, αλλά και πρόσφατες αναφορές, περιορισμένες σε έναν χώρο περιβλημένο από ένα τείχος χτισμένο με τετράγωνους και “ψευδοπολυγωνικούς” ογκόλιθους, έχουν φέρει στο φως θραύσματα αγγείων που χρονολογούνται στην ΥΓ και στην αρχαϊκή περίοδο²⁹. Τα ερείπια αυτής της οχυρωμένης θέσης, ανέκαθεν ορατά, αποτέλεσαν έναν από του πόλους έλξης του νησιού για τους ξένους περιηγητές ανάμεσα στον 19^ο και 20^ο αιώνα³⁰. Οι λήψεις του Alessandro Della Seta, Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, (Αρχεία της ΙΑΣΑ, αρ. κατ. Β-712/Ε ΙΙ, ΚΙΜΟ, α 1), που επισκέφτηκε την Κίμωλο τον Ιούλιο 1924, αποτελούν ένα εξαιρετικά σημαντικό στιγμιότυπο της κατάστασης του χώρου στις αρχές του περασμένου αιώνα.

Μέχρι σήμερα μόνο ελάχιστοι τομείς των νεκροπόλεων των Κιμωλίων εντοπίστηκαν κατά μήκος της ακτογραμμής νοτιοδυτικά του νησιού (θέσεις *Ελληνικά/Λίμνη* και *Μαυροσπήλια*), που μας επιτρέπουν να τεκμηριώσουμε την ύπαρξη του αστικού κέντρου τουλάχιστον από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ.³¹ έως και την Πρωτοβυζαντινή Περίοδο, χωρίς να παραμελήσουμε τις σποραδικές αλλά ουσιαστικές ενδείξεις κατοίκησης που αναφέρονται στις ΥΝ, ΠΚ και ΥΕ ΙΙΙ Γ Περιόδους³². Μνημειακά κατάλοιπα της αρχαίας πόλης των ιστορικών χρόνων είχαν επισημανθεί από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και είναι ακόμα ορατά, όπως είπαμε, στο νησάκι του Αγ. Ανδρέα, που σήμερα απέχει 400 περίπου μέτρα από την απέναντι ακτή και πιθανώς αποτελεί τον δυτικό τομέα του αρχαίου αστικού ιστού ή του προαστείου με τις λιμενικές εγκαταστάσεις, μεγάλο τμήμα του οποίου βυθίστηκε σταδιακά από την ύστερη αρχαιότητα λόγω των έντονων γεωτεκτονικών φαινομένων και της σημαντικής καθίζησης (εικκ. 5-6).

²⁹ ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 416-417 με προηγούμενη βιβλιογραφία.

³⁰ βλ. ROSS 1845, 23-24; BENT 1885, 50-51.

³¹ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972; ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973; ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984; ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΤΟΥ 2011; ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011.

³² ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ 1998.

Η ορθή ανασύνθεση των σχέσεων χώρου και χρόνου ανάμεσα στα *disiecta membra* της άγνωστης πόλης των Κιμωλίων μαζί με μια εκ νέου προσπάθεια κριτικής ερμηνείας και ιστορικής πλαισίωσης των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών αποτέλεσε τον πρωταρχικό σκοπό αυτού του ερευνητικού προγράμματος.

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΚΙΜΩΛΙΩΝ: ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΚΑΙ ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗΣ.

Στο πλαίσιο της πρώτης αποστολής που διεξήχθη σε συνεργασία με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων και με το Εργαστήριο Τοπογραφίας και Γεωπληροφορικής του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών και Μηχανικών Περιβάλλοντος - DICEA του Πανεπιστημίου της Πάντοβας, ήταν απαραίτητο να προχωρήσουμε στην κατασκευή ενός δικτύου τοπογραφικών επισκοπήσεων όλων των αναγλύφων που θεωρήσαμε μέρος του εντός και του εκτός τειχών χώρου της πόλης των Κιμωλίων κοντά στις οποίες βρίσκονται οι νεκροπόλεις.

Σε μια δεύτερη φάση κρίθηκε απαραίτητο να ανιχνευθεί και να παραχθεί επαρκής γραφική τεκμηρίωση για το σύνολο των αρχαίων τάφων που εξακολουθούν να είναι ορατοί στην περιοχή του *Κοφτού* και κατά μήκος της παράκτιας ζώνης μεταξύ των θέσεων *Ελληνικά* και *Λίμνη* (εικ. 7). Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην αποτύπωση τρισδιάστατων μοντέλων κάποιων μνημειακών θαλαμοειδών τάφων, αβέβαιης χρονολόγησης, ανέκαθεν ορατών και σε μεγάλο βαθμό λεηλατημένων. Η πραγματοποίηση μιας λεπτομερούς γραφικής και φωτογραφικής τεκμηρίωσης των νεκροπόλεων του κύριου οικισμού της αρχαίας Κιμώλου ήταν μια προτεραιότητα όχι μόνο για λόγους επιστημονικού χαρακτήρα – λαμβάνοντας υπόψη ότι μόνο για τους πρώιμους αρχαϊκούς και κλασικούς τάφους που έφερε στο φως η Φ. Ζαφειροπούλου (1964-1969)³³ υπήρχαν κατόψεις - αλλά και λόγω της επείγουσας ανάγκης για καταγραφή και γεωαναφορά στοιχείων ιδιαίτερα εκτεθειμένων σε έντονη διάβρωση, επιδεινωμένη από την αμείλικτη άνοδο του επιπέδου της στάθμης της θάλασσας, η οποία απειλεί σοβαρά τα προαναφερθέντα μνημεία.

Οι γνωστές νεκροπόλεις

Τα κύρια τμήματα των νεκροπόλεων αντικείμενο της μελέτης διακρίνονται σήμερα κατά μήκος της ακτής, μεταξύ του λεγόμενου *Κοφτού* στα βόρεια (**AREA 2**) και των

³³ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973Β.

βορειοδυτικών και νοτιοδυτικών πλαγιών του ανάγλυφου στο κέντρο του όρμου στην περιοχή *Ελληνικά/Λίμνη* (ΠΕΡΙΟΧΕΣ 1 και 3).

ΠΕΡΙΟΧΗ 1 / ΦΑΣΗ 1 - Τίποτα δεν είναι γνωστό για τον τόπο ευρέσεως τάφων που χρονολογήθηκαν από την Πρωτογεωμετρική Περίοδο, των οποίων η ύπαρξη στα *Ελληνικά* φαίνεται να πιστοποιείται από την ανακάλυψη μερικών δειγμάτων κτερισμάτων³⁴ στις αρχές του εικοστού αιώνα.

ΠΕΡΙΟΧΗ 1 / ΦΑΣΗ 2 - (τέλος του 8^{ου} /αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ.). Τον Ιούλιο 1953 πραγματοποιήθηκε η πρώτη συστηματική, αν και σύντομη, ανασκαφή στο νησί της Κιμώλου (εικ. 8). Η περιοχή στην οποία ο Ν. Κοντολέων διενήργησε τις ανασκαφές αντιστοιχούσε σε ένα παραθαλάσσιο οικόπεδο στις βορειοδυτικές πλαγιές του χαμηλού ανάγλυφου στα *Ελληνικά* και βόρεια της Λίμνης στην κοιλάδα στις *Δέκας*. Εικοσιδύο ασύλλητοι τάφοι (καύσεις) ήρθαν στο φως και χρονολογούνται στο τέλος της ΓΠ³⁵. Δεν αποκλείεται το εν λόγω οικόπεδο να αντιστοιχεί σε μέρος του μεγάλων διαστάσεων τμήματος αρχαίου νεκροταφείου, που είχε ήδη αναφερθεί από τον G.A. Olivier το 1807³⁶, στο οποίο ο Γάλλος φυσιοδίφης επισήμανε την παρουσία «*κάπου σαράντα κοιλωμάτων σκαμμένων το ένα δίπλα στο άλλο, και λίγο πιο πέρα, σε έναν παρόμοιο λόφο, άλλων κοιλωμάτων που φαινόταν να έχουν ανακαλυφθεί πρόσφατα: αυτά περιείχαν κάρβουνο, καμένα ανθρώπινα οστά και θραύσματα πήλινων δοχείων*». Από αυτή την περιοχή, της οποίας η εξερεύνηση δεν ολοκληρώθηκε ποτέ από τον Κοντολέοντα, φαίνεται να μην υπάρξει γραφική τεκμηρίωση και τα λίγα στοιχεία που καταγράφηκαν από τον αρχαιολόγο (του οποίου τα ημερολόγια ανασκαφής δεν φαίνεται να είναι διαθέσιμα) δεν επιτρέπουν να ορίσουμε με βεβαιότητα ούτε τον προσανατολισμό των τάφων. Η αναγνώριση και ο ακριβής επαναπροσδιορισμός του υλικού από τις ανασκαφές του 1953 οφείλεται στις Π. Πάντου και Δ. Δίτσα³⁷.

Η χρήση της **Περιοχής 1** ως νεκρόπολη ακόμα στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. μπορεί να επιβεβαιωθεί από την ανακάλυψη το 1964 και μιας επιπλέον καύσης του δεύτερου τέταρτου του αιώνα³⁸. Στον ίδιο χρονολογικό ορίζοντα φαίνεται ότι ανήκει μια στήλη που απεικονίζει μία ανάγλυφη γυναικεία μορφή, η οποία είχε επαναχρησιμοποιηθεί σε

³⁴ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 95-96; ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 1954-1955, 154;βλ. ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 418.

³⁵ COOK-BOARDMAN 1954, 165; COURBIN 1954, 146; ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972b, 9-14;βλ. ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 419.

³⁶ OLIVIER 1807, 191-192.

³⁷ ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 421.

³⁸ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973b, 81-83.

μια ξερολιθιά και σε ελάχιστη απόσταση από το οικόπεδο όπου έγιναν οι ανασκαφές του Κοντολέοντα³⁹. Ο χαρακτηρισμός της στήλης ως επιτύμβια, όπως καθιερώθηκε να παρουσιαστεί από τον ανασκαφέα, ωστόσο παραμένει προβληματική⁴⁰ (εικ. 9). Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται επίσης έξι αμφορείς που βρέθηκαν στον πυθμένα ενός πηγαδιού στην κοιλάδα στις Δέκας⁴¹. Μολονότι οι πληροφορίες που αναφέρθηκαν από τον Χ. Μουστάκα δεν παρέχουν ακριβέστερες συντεταγμένες σχετικά με τη θέση αυτής της ανακάλυψης, η απλή ύπαρξη της ταφής των αρχών του 7ου αιώνα π.Χ. κατά μήκος της γόνιμης κοιλάδας νότια του λόφου της *Λίμνης*, θα μπορούσε να υποδεικνύει, τουλάχιστον για αυτή τη φάση, μια επέκταση της νεκρόπολης της πόλης των Κιμωλίων πολύ πέραν των γνωστών μέχρι σήμερα ορίων.

ΠΕΡΙΟΧΗ 2/ΦΑΣΗ 2 - (Τέλη 6ου / αρχές 5ου αι. π.Χ.): *Κοφτό* (ανασκαφές 1964-1965). Γύρω από τη νότια άκρη του χαμηλού ακρωτηρίου υπήρχαν περίπου είκοσι τάφοι - ανέκαθεν ορατοί - λαξευμένοι στο μαλακό μπεντονίτη, αντικείμενο παράνομων ανασκαφών (εικ. 10). Ήδη ο Sonnini⁴², το 1778, μάθαινε για τα πρόσφατα «ανοίγματα» αρχαίων τάφων, οι οποίοι, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων του νησιού, θα περιείχαν πήλινα αγγεία και ειδώλια, νομίσματα και ακόμη και ένα ασημένιο γλυπτό⁴³. Σε συνέχεια της ανασκαφής (1958)⁴⁴, ως αποτέλεσμα της ισοπέδωσης του *Κοφτού* για τη δημιουργία μίας σκάλας φόρτωσης ορυκτών βρέθηκαν τουλάχιστον είκοσι επιπλέον τάφοι (εικ. 11). Αυτού του συνόλου, που έγινε αντικείμενο δύο διαδοχικών ανασκαφών, μόνο τέσσερις τάφοι σώθηκαν από την εκσκαφή και ήταν ασύλλητοι και χρονολογήθηκαν χάρη των ευρημάτων στα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. Αυτών των κιβωτιόσχημων τάφων, σε μικρή απόσταση από τους προηγούμενους, νοτιοανατολικά της μύτης του *Κοφτού*, διατηρήθηκε μόνο το

³⁹ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972b, 14-21.

⁴⁰ Ο Ν. Κοντόλεων ερμήνευσε τη στήλη ως επικήδειο σήμα του τέλους του όγδοου αιώνα π.Χ. (ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1960) και στην γυναικεία μορφή που ήταν σμηλευμένη στην επιφάνεια του ίδιου, προτίμησε να αναγνωρίσει μια αναπαράσταση νεκρού. Διαφορετικές οι γνώμες του Μ. Ανδρόνικου (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ 1963, 194) και της Α.Κ. Λεμπέση (ΛΕΜΠΕΣΗ 1976, 105, 124) σχετικά με τη χρονολόγηση της στήλης, την οποία και οι δύο μελετητές θεωρούσαν έργο του 7ου αιώνα π.Χ. καθώς και με την ερμηνεία τους για τη ανάγλυφη μορφή, για την οποία δεν αποκλείεται η ταυτοποίηση με θεότητα (ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ 1963, 194, ΛΕΜΠΕΣΗ 1976, 124 αρ. 199).

⁴¹ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 1954-1955, 155-157. Τα αγγεία εντοπίστηκαν σε βάθος 2 μ. σε άριστη κατάσταση συντήρησης. Συγκολλημένα από τους εργαζόμενους την αποστολής, τα αντικείμενα αποκτήθηκαν, αμέσως μετά, από ιδιωτική συλλογή. βλ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972β, 13.

⁴² SONNINI 1801, 224-225.

⁴³ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 68.

⁴⁴ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 84.

αποτύπωμα τους, επειδή είχαν ήδη παραβιαστεί στο παρελθόν ή από την πρόσφατη εξόρυξη⁴⁵. Ωστόσο, από την επίχωση που κάλυπτε ολόκληρη την επιφάνεια της περιοχής, εκτός από τα λίγα μυκηναϊκά κεραμικά όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ Γ⁴⁶, ήταν δυνατό να διαπιστωθεί η παρουσία πολύ υψηλού αριθμού κεραμικών θραυσμάτων, χρονολογικά όμοιων με τα ευρήματα των πλησίον τους άθικτων τάφων.

ΠΕΡΙΟΧΗ 3 / ΦΑΣΗ 3 - (Κλασική περίοδος - πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ.). Το 1969 στην περιοχή *Λίμνη*, κατά μήκος της ακτογραμμής και περίπου 50 μέτρα μακριά προς ΝΔ από τη νεκρόπολη της ΥΓ εποχής (**ΠΕΡΙΟΧΗ 1**), η αποκάλυψη από μια θαλάσσια θύελλα έξι ακόμα τάφων επέβαλε την άμεση παρέμβαση της τοπικής αρχαιολογικής υπηρεσίας. Οι έρευνες οδήγησαν στην αναγνώριση και την μερική αποτύπωση δεκαπέντε κιβωτιόσχημων τάφων, λαξευμένων στη μαλακή βραχώδη όχθη και με ίδιο προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ⁴⁷. Η εν λόγω περιοχή φαίνεται να αντιστοιχεί στον τομέα της νεκρόπολης, κατά την εξερεύνηση της οποίας ο G. A. Olivier «απέσπασε» ένα ερυθρόμορφο αγγείο μεγάλων διαστάσεων, το οποίο περιγράφει ως εξής: «Ένα μεγάλο καστανόχρωμο Ετρουσκικό αγγείο, στο οποίο υπήρχαν αρκετές ανθρώπινες φιγούρες ζωγραφισμένες ερυθρές»⁴⁸. Η ανάλυση των ευρημάτων των μοναδικών τριών τάφων που δεν είχαν παραβιαστεί καθώς και του υλικού που συνελέγη έχουν οδηγήσει στη χρονολόγηση αυτού του τμήματος της νεκρόπολης στο πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. (εικ. 12). Από αυτούς, μόνο οι τάφοι που αντιστοιχούν στους αριθμούς 3, 4, 5, 7 και 8 της κάτοψης που δημοσιεύθηκε από την Φ. Ζαφειροπούλου σώζονται και έχουν ενσωματωθεί στο δίκτυο με γεωαναφορά (εικ. 13). Η σταθερή υποχώρηση της ακτογραμμής, λόγω της έντονης διάβρωσης του αμμόλοφου και της ανόδου της θάλασσας, προκάλεσε το 2004 το «άνοιγμα» δύο ακόμη κιβωτιόσχημων τάφων, σε μικρή απόσταση από τους τάφους της κλασικής περιόδου που ανακαλύφθηκαν το 1969.

⁴⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1967.

⁴⁶ Τα μυκηναϊκά κεραμικά θραύσματα, των οποίων την ανακάλυψη στο χαμηλό λόφο στα ανατολικά της άκρης του Κοφτού κοινοποίησε η Φ. Ζαφειροπούλου (ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1967, ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973β, 91), μαζί με μερικά άλλα υλικά της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που ανέφερε ο Χ. Μουστάκας (ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 1954-1955, 154), υποβλήθηκαν σε προκαταρκτική τυπολογική μελέτη από την Ν. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ- ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ 1998), στην οποία οφείλουμε την χρονολόγηση τους (τέλος ΥΕ ΙΙΙ Γ εποχής 14ος-13ος αιώνα π.Χ.).

⁴⁷ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973β, 91-97.

⁴⁸ OLIVIER 1807, 195.

Και στις δύο περιπτώσεις, παρομοίως με όσα είχαν τεκμηριωθεί προηγουμένως, ήταν δυνατό να διακριθούν τα ίχνη των καύσεων. Οι δύο τάφοι ακολουθούν έναν προσανατολισμό ΒΔ προς ΝΑ και αποτελούν μέρος και συνέχεια προς ΒΔ του προαναφερθέντος τμήματος. Τα ελάχιστα κεραμικά ευρήματα επιτρέπουν τη χρονολόγηση στο πρώτο μισό του τέταρτου αιώνα π.Χ.⁴⁹.

ΠΕΡΙΟΧΗ 1 / ΦΑΣΗ 4 - (Ελληνιστική περίοδος). Ήδη το 1953 ο Ν. Κοντόλεων είχε την ευκαιρία να εντοπίσει μια ομάδα κιβωτιόσχημων τάφων, εκ των οποίων μερικοί ήταν καλυμμένοι από πέντε τετράπλευρες ενωμένες πλάκες, που δεν απέδωσαν παρά από ελάχιστα ευρήματα εξαιτίας των διαρκών παράνομων ανασκαφών⁵⁰. Λιγοστό κεραμικό υλικό, προφανώς σχετικό με τις ταφές, συμπεριλαμβανομένου ενός μελανόμορφου σκύφου με χαραγμένο το γυναικείο όνομα «ΦΙΛΟΥΜΕΝΑ»⁵¹, οδήγησε τον μελετητή σε μια γενική χρονολόγηση των τάφων στην ελληνιστική περίοδο. Αυτή την ανακάλυψη δεν ακολούθησε ποτέ μια κριτική επανεξέταση της τεκμηρίωσης, ούτε αποτύπωση των τάφων. Η ανασκαφή επισκιάστηκε σύντομα από την εντυπωσιακή ανακάλυψη του προαναφερθέντος νεκροταφείου της ύστερης γεωμετρικής περιόδου (ΠΕΡΙΟΧΗ 1 / ΦΑΣΗ 2) στην ίδια περιοχή και λίγα μέτρα μακριά στην βορειοδυτική κατεύθυνση. Το 1977, στην ίδια περιοχή, αναφέρθηκε η τυχαία ανακάλυψη ενός επιπλέον τάφου (1.75 x 0.45 μ), τυπολογικά παρόμοιου με τους τάφους ελληνιστικής εποχής που ανακαλύφθηκαν το 1953⁵² ασύλητοι. Τα κτερίσματα αποτέλεσαν αντικείμενο πρόσφατης αναλυτικής μελέτης, που συμφωνεί με τη χρονολόγηση στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (τέλος 2ου /αρχές 1ου αιώνα π.Χ.)⁵³. Στην ελληνιστική περίοδο επιπλέον πρέπει πιθανώς να αποδοθεί το θράυσμα μίας πλάκας λευκού μαρμάρου, που φέρει λίγους αποσπασματικούς στοίχους ενός επιγράμματος (IG XII 3 1260) όχι μεταγενέστερου του 3ου π.Χ. αιώνα. Η επιγεγραμμένη πλάκα καταγράφηκε στο νησάκι του Αγίου Ανδρέα από τον F. Hiller von Gaertringen, ο οποίος πραγματοποίησε τη μόνη υπάρχουσα απογραφή του κειμένου (1898).

⁴⁹ ΠΑΝΤΟΥ 2012b, 133-134 και 2012c, 153.

⁵⁰ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972b, 10-11.

⁵¹ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ 1972b, 11; ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 419.

⁵² ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984.

⁵³ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΤΟΥ 2011.

ΠΕΡΙΟΧΕΣ 1 και 3 / ΦΑΣΗ 5 - Θαλαμοειδείς τάφοι

Λαξευμένοι στα βραχώδη χαμηλά ανάγλυφα κατά μήκος του παραλιακού μετώπου μεταξύ των θέσεων *Κοφτό* και *Δέκας* εντοπίζονται μνημειακοί θαλαμοειδείς τάφοι, που πάντα προκάλεσαν το ενδιαφέρον όσων ξένων περιηγητών και αξιωματούχων προσόρμιζαν στον όρμο στα *Ελληνικά*. Αιώνες λαθραίας έρευνας και οι συχνές μετατροπές ορισμένων από αυτές για γεωργική ή και κτηνοτροφική χρήση έχουν προκαλέσει σχεδόν πλήρη απώλεια δεδομένων χρήσιμων για την ορθή κατανόηση της αρχιτεκτονικής και της χρονολόγησής τους. Δύο από τα υπόγεια διερευνήθηκαν ήδη από τον G.A. Olivier το 1794⁵⁴. Την πρώτη μέρα των εξερευνήσεων αυτών ένας θαλαμοειδής τάφος («σπήλαιο»), αποτελούμενος από έναν προθάλαμο μήκους 8 ποδιών (2,44 μ.), που επικοινωνούσε με έναν ορθογώνιο χώρο 15 ποδιών (περίπου 4,58 μ.), στον οποίο διατηρούνταν σε καλή κατάσταση τέσσερις λίθινες σαρκοφάγοι χωρίς τα σχετικά καλύμματα τους και ελάχιστα διαφορετικού μεγέθους από 5 έως 6 πόδια σε μήκος (περ. 1,53-1,83 μ) και πλάτος 2 ή 2,5 πόδια (περίπου 0,61- 0,73 μ)⁵⁵. Την επόμενη μέρα, η ομάδα του Olivier εντόπισε άλλη μια «κατακόμβη», σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη, εντελώς λεηλατημένη, στην οποία ήταν δυνατό να διακρίνει κανείς μόνο μια σαρκοφάγο λαξευμένη στο βράχο, τοποθετημένη στο βάθος του κεντρικού ταφικού θαλάμου⁵⁶. Σε λιγότερο από 300 μ. από τη θάλασσα, στη βόρεια πλευρά του λόφου της *Λίμνης*, παρατηρήθηκαν και άλλα «σπήλαια», που ήδη είχαν ερμηνευτεί από τον Olivier ως υπόγειοι τάφοι⁵⁷. Εν αγνοία τόσο του C. S. Sonnini⁵⁸, όσο και του G.A. Olivier, ένας μνημειακός τάφος που αποτελείται από ένα δρόμο (μήκους 28 m, πλάτους 6 m, ύψους 2 m), που επικοινωνεί με δύο ορθογώνιους και παράλληλους θαλάμους (μήκος 4 μ, πλάτος 2 μ, ύψος 1,50 μ), αναφέρθηκε το 1866 από τον F. Lenormant⁵⁹, στον οποίο οφείλεται και η έκδοση του σχεδίου κάτοψης και τομής (εικ. 14). Μέχρι σήμερα του μνημειακού τάφου αυτού στην θέση *Ελληνικά* δεν έχουμε κανένα απολύτως ίχνος και κανέναν από τους τάφους που καταγράφηκαν και αποτυπώθηκαν δεν παρουσιάζει παρόμοια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Κατέστη δυνατόν να παραχθεί το συνολικό σχέδιο για μόνο τρεις από τους έξι θαλαμωτούς τάφους που αποκαλύφθηκαν και καταγράφηκαν, δεδομένου ότι η πρόσβαση σε

⁵⁴ OLIVIER 1807, 192-196.

⁵⁵ OLIVIER 1807, 192.

⁵⁶ OLIVIER 1807, 194.

⁵⁷ OLIVIER 1807, 196.

⁵⁸ SONNINI 1801, 223-224.

⁵⁹ LENORMANT 1866.

πολλούς από αυτούς εμποδίζεται εν μέρει από μεγάλες αποθέσεις άμμου. Διάφορες οι τυπολογίες θαλαμοειδών τάφων που τεκμηριώθηκαν, οι οποίοι ποικίλουν από απλούς υπόγειους χώρους με προθάλαμο (Κ201, εικ. 15) ή σε πιο σύνθετες δομές, που χαρακτηρίζονται από περισσότερους ταφικούς θαλάμους, ανοικτούς σε ένα μεγάλο κεντρικό χώρο προσβάσιμο από την κύρια είσοδο/προθάλαμο (L102-1, εικ. 16)⁶⁰. Από τα ελάχιστα στοιχεία που απέμειναν εντός των θαλαμοειδών τάφων είναι τα αποτυπώματα και μερικά κατάλοιπα των σαρκοφάγων. Όπως αναφέρθηκε ήδη, οι επαναλαμβανόμενες 'έρευνες' και οι παράνομες ανασκαφές στην περιοχή έχουν οδηγήσει στην πλήρη απώλεια των κτερισμάτων και του εσωτερικού διακόσμου.

Οι, σύμφωνα με το F. Lenormant⁶¹, λεγόμενοι «Φοινικικού» ή προμυκηναϊκού τύπου τάφοι⁶² των περιοχών 1 και 3, παρουσιάζουν χαρακτηριστικά που δύσκολα αποδίδονται σε τάφους προγενέστερους της ελληνιστικής περιόδου. Τα σποραδικά ευρήματα πύλινων λύχνων που χρονολογούνται ανάμεσα στον 5ο και 6ο μ.Χ αιώνα στις εισόδους τουλάχιστον δύο από τους υπόγειους τάφους (**ΠΕΡΙΟΧΗ 3** – τάφοι L102-1-2 e L402-2) θα μπορούσαν να είναι ένδειξη της χρήσης τους ακόμα και στην ύστερη αυτοκρατορική εποχή και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο⁶³. Η έντονη καθίζηση που χαρακτηρίζει ολόκληρη την περιοχή αντικείμενο έρευνας, απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στην διαδικασία σύνθεσης των διαθέσιμων δεδομένων. Οι ίδιες μεταβολές των ακτών που οριοθετούν τους φυσικούς όρμους των *Ελληνικών* και στις *Δέκας* αποτελούν προϊόν ενός φαινομένου διάβρωσης αιώνων, το οποίο έχει ανατρέψει την εικόνα της αρχαίας δομής του άστεως και των προαστίων της πόλεως της Κιμώλου. Πολλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι ακόμα και σήμερα είναι εύκολα ορατοί σε λιγότερο από δύο μέτρα βάθος από την επιφάνεια της θάλασσας και ανάμεσα στο *Κοφτό* και τις πλαγιές βορειοδυτικά του λόφου της *Λίμνης*. Ήδη το 1778 ο C. S. Sonnini μπόρεσε να εντοπίσει δύο μνημειακούς τάφους «μαζί με τα κιονόκρανα τους»⁶⁴ στο βάθος της θαλάσσιας περιοχής που βρίσκεται ανάμεσα στον *Άγιο Ανδρέα* και τις απέναντι νεκροπόλεις των *Ελληνικών*⁶⁵. Στην αντίθετη πλευρά του κόλπου, στη βάση του λόφου

⁶⁰ Ο θαλαμοειδής τάφος L102-1, στην θέση Βαρβαράκαινα (Λίμνη), μπορεί να ταυτιστεί με τη «σπηλιά» που εξερεύνησε ο Ν. Κοντολέων το 1953 (βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 1950, 142).

⁶¹ LENORMANT 1866, 57.

⁶² ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 1954-1955, 154.

⁶³ ΠΑΝΤΟΥ-ΔΙΤΣΑ 2011, 418, σημ. 5. Ο Χ. Μουστάκας (ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 142) αναφέρεται στην ανακάλυψη αρκετών παλαιοχριστιανικών λύχνων που βρέθηκαν σε τάφους λαξευμένους στο έδαφος του υπόγειου τάφου L102-1.

⁶⁴ SONNINI 1801, 223.

⁶⁵ Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν ο Sonnini εννοούσε ως τάφους στην περιοχή *Ελληνικά*, την περιοχή του Κοφτού ή εκείνους που ανασκάφηκαν στη βραχώδη όχθη στη βάση του λόφου της *Λίμνης*.

της Λίμνης, οι ίδιες νεκροπόλεις της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, οι πρώτες προσανατολισμένες ΒΔ προς ΝΑ και οι δεύτερες με κατεύθυνση Β προς Ν, δεν αφήνουν αμφιβολίες για την αρχική επέκτασή τους προς στα δυτικά.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι ιδιαίτερες γεωπεριβαλλοντικές συνθήκες που επισημάνθηκαν επανειλημμένα επιβάλλουν μια πολυεπιστημονική προσέγγιση για την επίτευξη του πρώτου από τους καθιερωμένους στόχους, δηλαδή της δημιουργίας ενός αρχαιολογικού χάρτη της περιοχής που ενδεχομένως καταλαμβάνόταν από την αρχαία πόλη της Κιμώλου. Η μεγάλη πυκνότητα οικοδομημάτων και τάφων στον βυθό του όρμου στα *Ελληνικά* καθιστά ουσιαστικά απαραίτητη την πραγματοποίηση μελλοντικών αποστολών τεκμηρίωσης και αποτύπωσης του εναλίου αρχαιολογικού αποθέματος με στόχο την καταγραφή των σταδιακών μεταβολών της ακτογραμμής και την χαρτογράφηση της κάποτε χερσαίας περιοχής μεταξύ των νεκροπόλεων κατά μήκος του σύγχρονου παραλιακού μετώπου και της νησίδας του Αγίου Ανδρέα. Μέχρι σήμερα το νησάκι αυτό, δυτικά του όρμου, αποτελεί, όπως είπαμε, το μοναδικό σωζόμενο τμήμα της πόλεως πέραν του ταφικού χώρου της και για αυτό τον λόγο προσφέρεται ως εξαιρετική ευκαιρία εξερεύνησης των διαδοχικών φάσεων κατοίκησης της περιοχής (εικ. 17). Ο Α. Μιλιάρκης⁶⁶, σχετικά με τον *Άγιο Ανδρέα*, γνωστό και ως *Δασκαλειό*, αναφέρθηκε σε μία πρώιμη αναφορά της νησίδας στο ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Dietrich von Schachten⁶⁷, καθώς επέστρεφε το 1491 από προσκύνημα στους Αγίους Τόπους. Μια πρόσφατη επανεξέταση του κειμένου αυτού, που περιγράφει την περιήγηση στο Αιγαίο με πρωταγωνιστές τον συγγραφέα και τον Λανγκράβιο της Άσσιας Γουλιέλμο τον Γέροντα, ωστόσο, κατέστησε δυνατό να παρατηρηθεί η απουσία οποιασδήποτε

⁶⁶ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1901, 7 και σημ. 2.

⁶⁷ VON SCHACHTEN 1491.

αναφοράς στην Κίμωλο και στον κόλπο όπου θα δέσποζε το «Κάστρο της Καμπάνας», όπως αναφέρεται από τον Μιλιάρακη⁶⁸. Πράγματι δεν έχουμε πληροφορίες για τον Άγιο Ανδρέα και για τον όρμο στα *Ελληνικά* πριν από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ο C. S. Sonnini, γοητευμένος από τα πολυάριθμα ερείπια και ιδιαίτερα από τους «υπόγειους αγωγούς»⁶⁹, κατέγραψε για πρώτη φορά το τοπωνύμιο. Ένα ασφαλές *terminus ante quem* για την αφιέρωση της νησίδας στον Άγιο Ανδρέα Στρατιλάτη και για την ύπαρξη του σχετικού παρεκκλησιού αποτελείται από την μαρτυρία του Άγγελου Ράμφου στις 22 Μαΐου 1781⁷⁰. Η εκκλησία, η οποία ανεγέρθη στο δυτικότερο σημείο της νησίδας, έπρεπε ήδη να βρίσκεται σε κατάσταση εγκατάλειψης κατά την επίσκεψη του I. P. Ραγκαβή, ο οποίος το 1854 είδε το κτήριο ερειπωμένο στο κέντρο μιας περιοχής που καταλαμβάνονταν από κατάλοιπα κτηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁷¹. Όπως και οι νεκροπόλεις, έτσι και το *Δασκαλειό* δεν αποτέλεσε εξαίρεση για τις παράνομες ανασκαφές, όπως παρατήρησαν ο Th. Bent⁷², ο A. Μιλιαράκης⁷³ και ο X. Μουστάκας, ο οποίος επισήμανε επίσης την παρουσία σημαντικού αριθμού λάκκων μεγάλων διαστάσεων, ανοιγμένων από αγνώστους στην αναζήτηση θησαυρών⁷⁴.

Η κατανομή στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του νησιού μιας σημαντικής ποσότητας αρχαίων «μαρμάρων»⁷⁵, θραυσμάτων γλυπτών⁷⁶ και αρχιτεκτονικών μελών συμβάλλουν, αν και σε μια τελείως προκαταρκτική αξιολόγηση, στον προσδιορισμό του νησιού του Αγίου Ανδρέα ως κεντρικού δημόσιου και μνημειακού χώρου στην πόλη της Κιμώλου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μοναδικά μαρμάρινα αγάλματα που έχουν θεαθεί μέχρι σήμερα ή έχουν αποκαλυφθεί στην Κίμωλο έχουν αναφερθεί μόνο σε αυτόν τον τομέα της αρχαίας αστικής περιοχής και ιδιαίτερα κατά μήκος του βόρειου άκρου του νησιού του Αγίου Ανδρέα. Από τα πολλά αγάλματα, για τα οποία βρίσκουμε ίχνη στη μικρή βιβλιογραφία⁷⁷, ανακάλυψη ενός κολοσσιαίου έφιππου αγάλματος σε μάρμαρο στον βυθό της θάλασσας κοντά στη δυτική πλαγιά του Αγίου

⁶⁸ VON SCHACHTEN 1491, (1925), 68-69.

⁶⁹ SONNINI 1801, 223-224.

⁷⁰ ΡΑΜΦΟΣ 1972, 240 ΑΡ.5 ΚΑΙ 292-293 ΑΡ. 22.

⁷¹ ΡΑΓΚΑΒΗΣ 1853, 239.

⁷² BENT 1885, 55-56.

⁷³ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1901, 15 ΚΑΙ ΣΗΜ. 4.

⁷⁴ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 146.

⁷⁵ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 146.

⁷⁶ BENT 1885, 55.

⁷⁷ Σε μια πληθώρα θραυσμάτων γλυπτών, έκανε αναφορά ο Bent (BENT 1885, 55), ενώ η είδηση για την

Ανδρέα ανέφερε ο Χ. Μουστάκας σε επιστολή του στον Κώστα Καρούζο, τον τότε Εφόρο των Κυκλάδων στις 28 Δεκεμβρίου 1937 (Αρχείο Μουστάκας, 2008, 56). Ένα ακέφαλο γυναικείο άγαλμα του τύπου της «Pudicitia», σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κιμώλου⁷⁸, ανέκαθεν ορατό στο βόρειο τμήμα της νησίδας, σε μικρή απόσταση από τον τόπο ανακάλυψης ενός αράβδωτου κίονα σε λευκό μάρμαρο⁷⁹ (Εικ. 18), είναι το μοναδικό παράδειγμα, έως σήμερα, της μεγάλης γλυπτικής από αυτό το κυκλαδονήσι.

Στο πλαίσιο του μεταδιδακτορικού αυτού προγράμματος, σε μια δεύτερη φάση αφού είχε ολοκληρωθεί η γραφική τεκμηρίωση των θαλαμοειδών τάφων, ενσωματώθηκε στο τοπογραφικό δίκτυο και η νησίδα. Τα μνημειώδη ερείπια, που ήταν πάντα εμφανή και αποτέλεσαν σταθερά αντικείμενο παράνομων ανασκαφών, για πρώτη φορά έγιναν αντικείμενο μελέτης. Σε όλη την επιφάνεια του Αγ. Ανδρέα στάθηκε δυνατό να τεκμηριώσουμε την κατάρρευση μιας εντυπωσιακής αμυντικής κατασκευής που δεν έχει ακόμη ανασκαφεί και χρονολογηθεί. Καταγράφηκε ευρέως η δεύτερη χρήση οικοδομικού υλικού που μπορεί να παραπέμψει σε δημόσια κτίρια προγενέστερων φάσεων. Στο δυτικό άκρο της νησίδας η ανέγερση της «οχύρωσης» δεν φαίνεται να έχει καταστρέψει εξ ολοκλήρου τα κτιριακά κατάλοιπα προγενέστερης φάσης, όπως το μικρών διαστάσεων (5 μ. x 3,60 μ. περίπου) ήδη αναφερθέν παρεκκλήσι με προσανατολισμό από ΒΑ προς ΝΔ (εικ. 19). Ο ναός αυτός φαίνεται να έχει κατασκευαστεί με τη χρήση αρχιτεκτονικού διακοσμητικού υλικού μιας προηγούμενης πρωτοβυζαντινής Βασιλικής. Τα διαθέσιμα στοιχεία μας επέτρεψαν να δημιουργήσουμε μια πιο καθαρή εικόνα των μεταβυζαντινών εγκαταστάσεων κυρίως στο δυτικότερο άκρο της βραχονησίδας, όπου φαίνεται να υπάρχει εντυπωσιακή αρχιτεκτονική στρωματογραφία τουλάχιστον από την κλασική περίοδο έως τον 18^ο αιώνα. Κατά την διάρκεια της αποστολής στάθηκε δυνατόν να πραγματοποιηθούν, επίσης, επισκέψεις σε άλλα σημεία του νησιού εν μέρει γνωστά από παλιές επιφανειακές έρευνες της αρμόδιας Εφορείας. Εντοπίστηκαν εξαιρετικά ενδιαφέροντα ίχνη της αρχαίας εκμετάλλευσης διαφόρων ορυκτών ειδικά κατά μήκος της ανατολικής ακτογραμμής της Κιμώλου και στο ΒΑ τομέα του νησιού. Ιδιαίτερα σημαντικό στο πλαίσιο της γεωαρχαιολογικής έρευνας, που αποτελεί μέρος της παρούσας μεταδιδακτορικής μελέτης, είναι η συνεργασία με την Bentomine S.A., εταιρεία

⁷⁸ GAGLIANO in DI NICUOLO *et alii* 2016.

⁷⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 146.

υπεύθυνη για την εξόρυξη, μεταξύ άλλων υλικών, του περίφημου λευκού μπεντονίτη της Κιμώλου. Δειγματοληψίες και αρχαιομετρικές αναλύσεις του ορυκτού αυτού βρίσκονται σε φάση προγραμματισμού με σκοπό την επιβεβαίωση της πιθανής ταύτισης του πετρώματος με την γνωστή *κιμωλία γη* των αρχαίων χρόνων. Στο ίδιο ΒΑ τομέα και σε μικρή απόσταση από τα ορυχεία στην θέση *Πράσσα* εξαιρετικό ενδιαφέρον είχε η επίσκεψη στην λεγόμενη *Σπηλιά της Βρωμολίμνης*, δύσκολα προσβάσιμη λόγω της εισροής ποσίων υδάτων άγνωστης προέλευσης, η οποία θα πρέπει να ερμηνευθεί ως μέρος ενός αρκετά μεγάλου υπόγειου ταφικού συγκροτήματος. Να επισημανθεί ότι η ύπαρξη πιθανών κατακομβών ‘μηλίου τύπου’ σε αυτή την περιοχή του νησιού ανοίγει νέα ενδεχόμενα για μια εκ νέου προσέγγιση στην ιστορική εξέλιξη της Κιμώλου κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, που μέχρι σήμερα δεν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο έρευνας.

Το σύνολο των δεδομένων που παρουσιάστηκαν αποτελεί τον πρώτο απολογισμό ενός ερευνητικού προγράμματος, που θέτει τα θεμέλια για την ανάπτυξη ενός νέου και προνομιούχου παρατηρητηρίου για τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής πόλης στην κυκλαδική περιοχή. Συμμορφωμένοι με μια σωστή μεθοδολογική προσέγγιση και έχοντας επίγνωση της ανάγκης να προχωρήσουμε καταρχάς σε μια λεπτομερή περιγραφή των στοιχείων και στη δημιουργία γραφικής τεκμηρίωσης υψηλής ακρίβειας, υλοποιήθηκαν ταυτόχρονα μια σταθερή βάση δεδομένων και ένα τοπογραφικό πλέγμα με γεω-αναφορά που θα συνεισφέρει το απαραίτητο δίκτυο συντεταγμένων για οποιαδήποτε μελλοντική επιφανειακή ή ανασκαφική έρευνα στον χώρο της αρχαίας πόλης των Κιμωλίων.

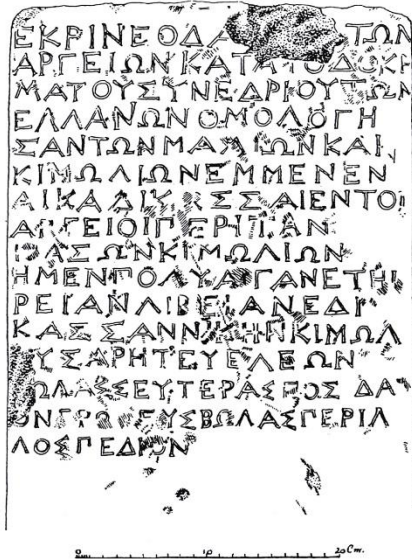
Εικ. 1 - Το αρχιπέλαγος των Κυκλάδων. Στο νοτιοδυτικό άκρο του πλαισίου η Κίμωλος.

Εικ. 2 - Κίμωλος, Μήλος, ο πορθμός (διάυλος) Μήλου-Κιμώλου και τα γύρω νησιά (Χαρτογραφική βάση: ©2016 Google Earth).

Εικ. 3 - Κίμωλος. Στα πλαίσια, η περιοχή της αρχαίας πόλης στον νοτιοδυτικό τομέα του νησιού (χαρτογραφική βάση: ©2016 Google Earth).

- 1 θεός.
ἔκρινε ὁ δᾶμος ὁ τῶν
Ἀργείων κατὰ τὸ δόκη-
μα τοῦ συνεδρίου τῶν
- 5 Ἑλλάνων, ὁμολογη-
σάντων Μαλίων καὶ
Κιμωλίων ἐμμενέν,
αἱ κα δικάσσαιεν τοὶ
Ἀργεῖοι περὶ τῶν
- 10 [ν]άσων, Κιμωλίων
ἤμεν Πολύαιγαν Ἐτή-
ρειαν Λίβειαν. ἐδί-
κασσαν νικῆν Κιμωλ[ί]-
[ο]υς. Ἀρήτευε Λέων·
- 15 [β]ωλ[ᾶ]ς σευτέρας· Ποσιδά-
ον γρο[φ]εὺς βωλᾶς Πέριλ-
λος πεδιόν.

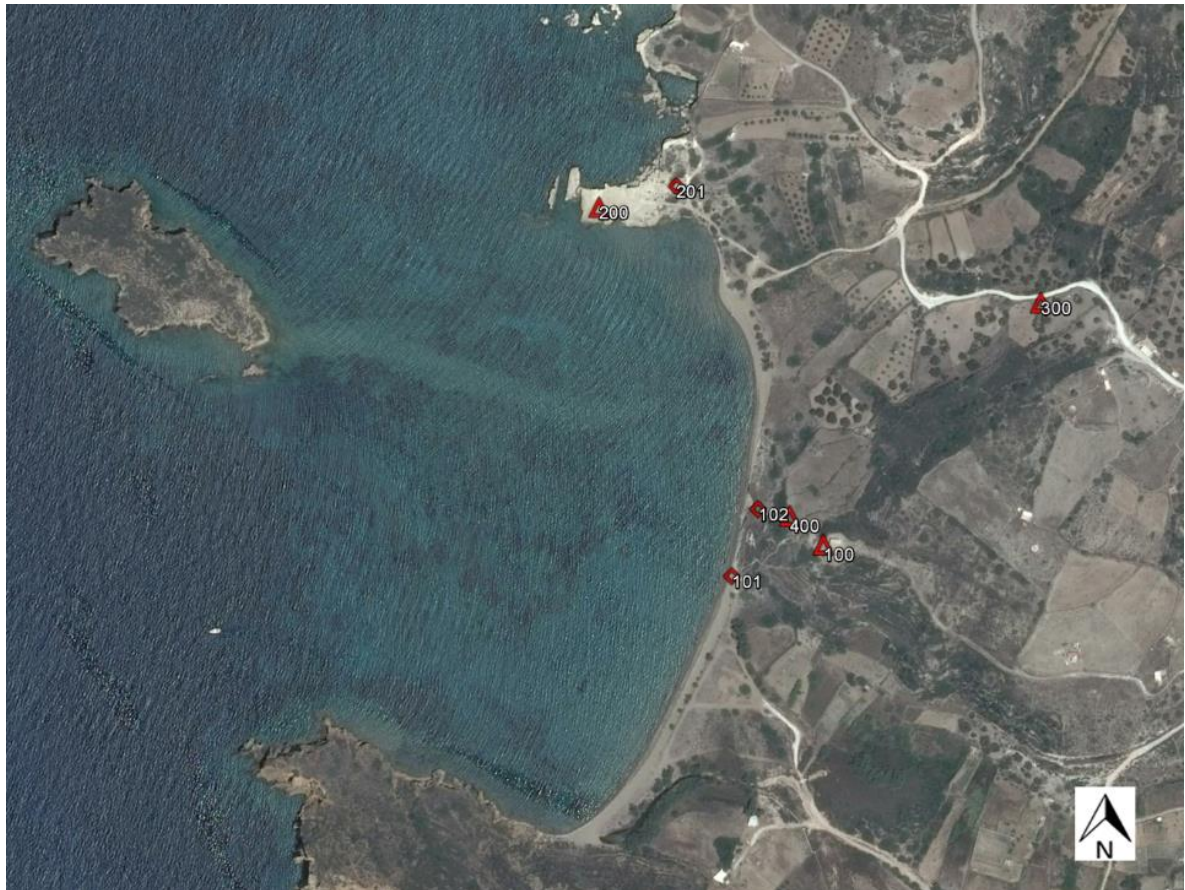
Εικ. 4 - Η διεθνής διαίτησία IG XII,3.
Επεξεργασία από την απογραφή του F. Hiller von Gaertringen.

Εικ. 5. Κίμωλος. Μερικοί από τους θαλαμοειδείς τάφους κατά μήκος της ακτογραμμής μεταξύ του Κοφτού και της κοιλάδας στις Δέκας (γραφ. επεξεργασία φωτογραφιών: C. DI NICUOLO).

Εικ. 6. Κίμωλος. Νεκρόπολη. Πανοραμική του Κοφτού και του όρμου στα Ελληνικά από το νησάκι του Αγίου Ανδρέα σε μία λήψη από τον A. Della Seta το 1924 (Αρχείο SAIA, E-II, ΚΥΜΟ, 1, αρ. B-707).

Εικ. 7 - Κίμωλος. Περιοχή της αρχαίας πόλης. Τα σημεία γεωναφοράς του τοπογραφικού δικτύου πλαισίωσης 100, 200, 300, 400, 101, 102, 201 (γραφ. επεξεργασία: M. Monego στο DI NICUOLO *et alii* 2016).

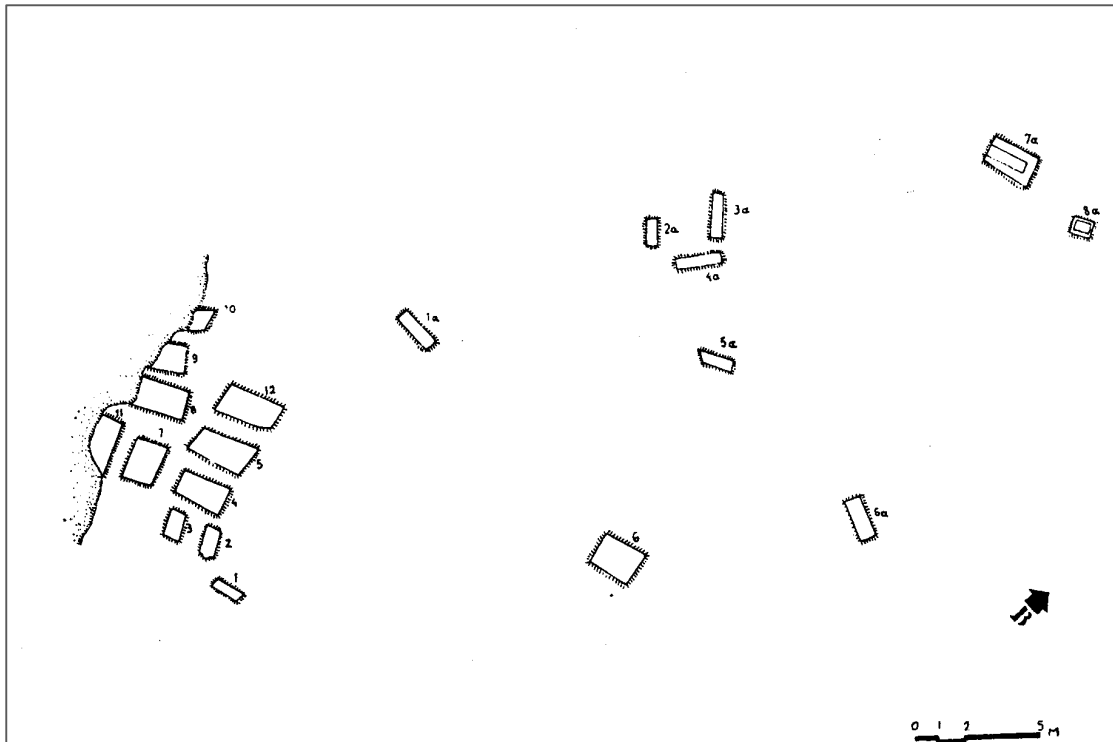
Εικ.8. Κίμωλος. Νεκρόπολη-ΠΕΡΙΟΧΗ 1. Ανασκαφή Κοντολέοντα του 1953 (γραφ. επανασχεδιασμός: C. DI NICUOLO από ΜΟΥΣΤΑΚΑ 2008, 163).

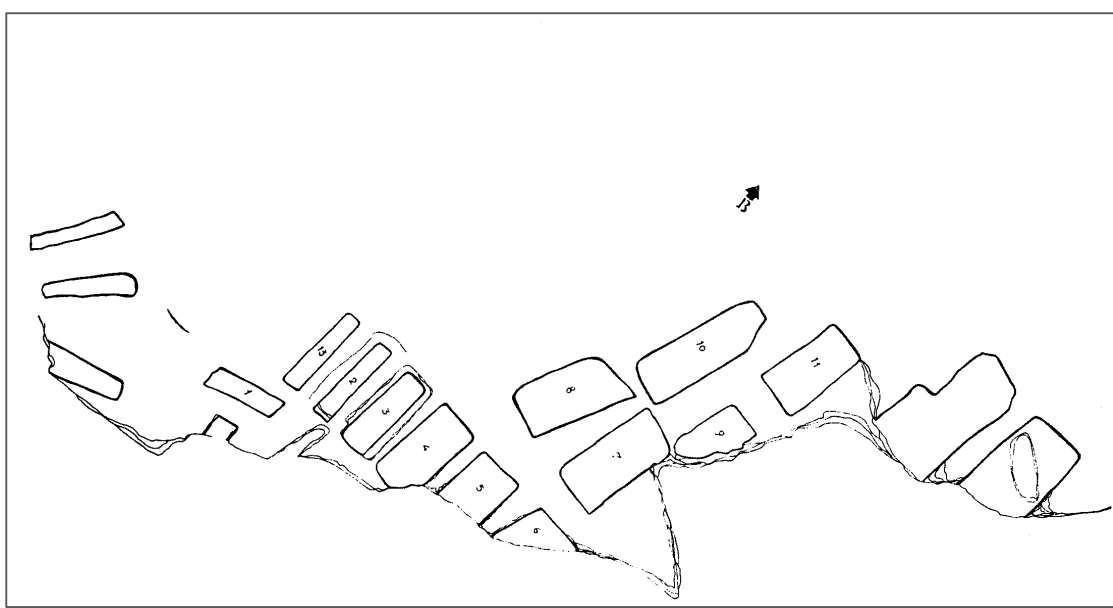
Εικ. 9. Κίμωλος. ΠΕΡΙΟΧΗ 1 Στήλη από ασβεστόλιθο που απεικονίζει γυναικεία ανάγλυφη μορφή στις αρχές 7ου αιώνα π.Χ.). (επανεπεξεργασία C. DI NICUOLO από ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΑ 1972b, πίνακας. 11, εικ. 1).

Εικ. 10. Κίμωλος. Νεκρόπολη-ΠΕΡΙΟΧΗ 2. Σε πρώτο πλάνο μερικοί τάφοι κατά μήκος της νότιας πλαγιάς του Κοφτού. Η λήψη καταγράφει την κατάσταση του τόπου σαράντα χρόνια πριν από τις ανασκαφές που πραγματοποίησε η Φ. Ζαφειροπούλου (1964). (Γραφ. επεξεργ. από ένα στιγμιότυπο από τον A. Della Seta του 1924. Αρχείο SAIA, Ε ΙΙ, ΚΥΜΟ, στο 2, Νο. Β-708. Γραφ. επεξεργ.: Di Nicuolo et alii 2016. © Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών).

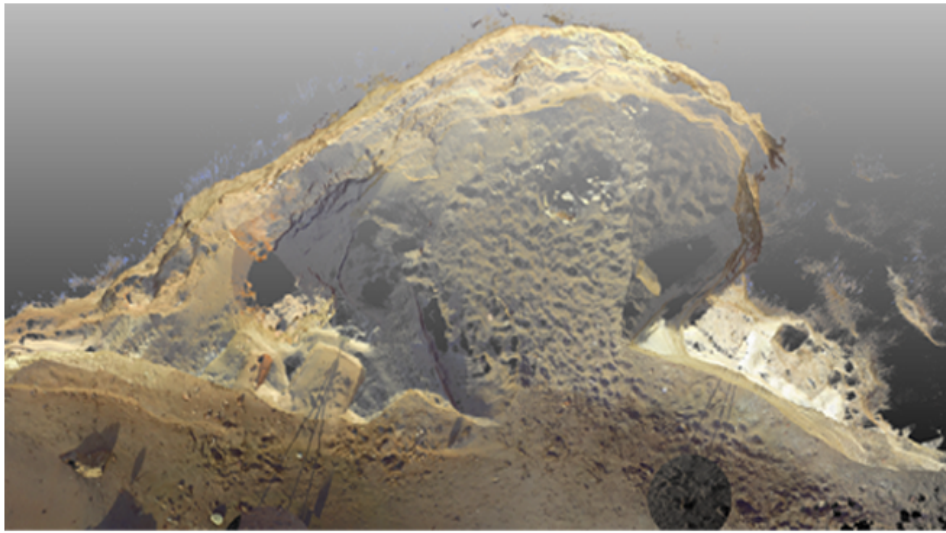
Εικ. 11. Κίμωλος. Νεκρόπολη-ΠΕΡΙΟΧΗ 2. Γενική κάτοψη των ύστερων αρχαϊκών τάφων του Κοφτού. (Γραφ.επανεπεξεργασία από ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973b, 85, 1).

Εικ. 12 - Κίμωλος. Νεκρόπολη - ΠΕΡΙΟΧΗ 3. Γενική κάτοψη των τάφων από το πρώτο μισό του 4ου αιώνα π.Χ. που εντοπίζονται κατά μήκος των ακτών της περιοχής Λίμνη. (Γραφ. Επεξεργ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973a, 425, εικ. 1).

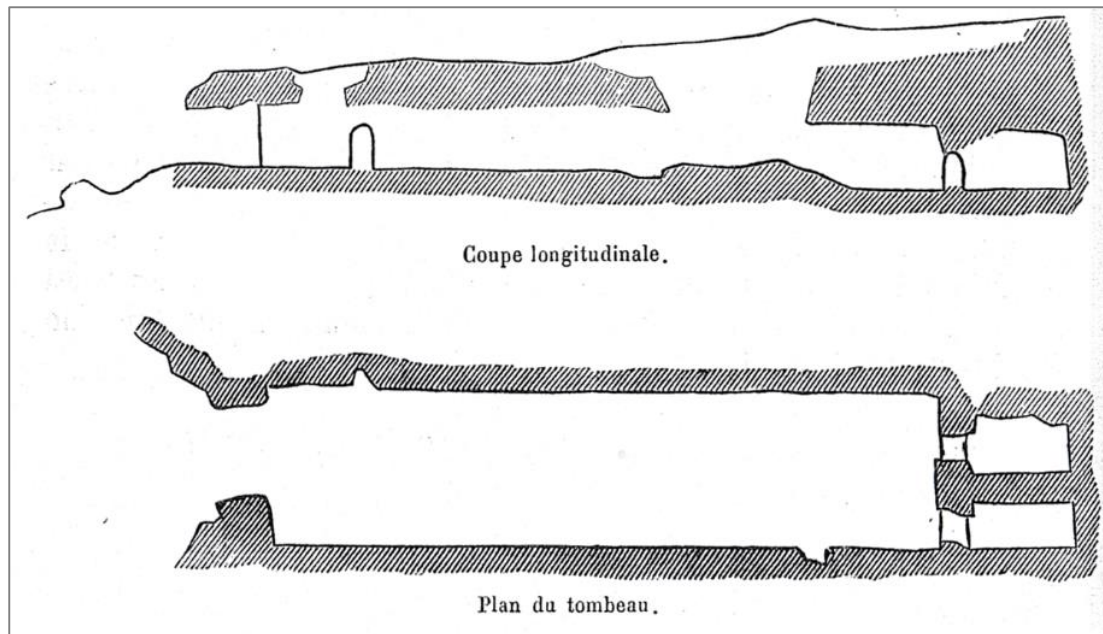

A

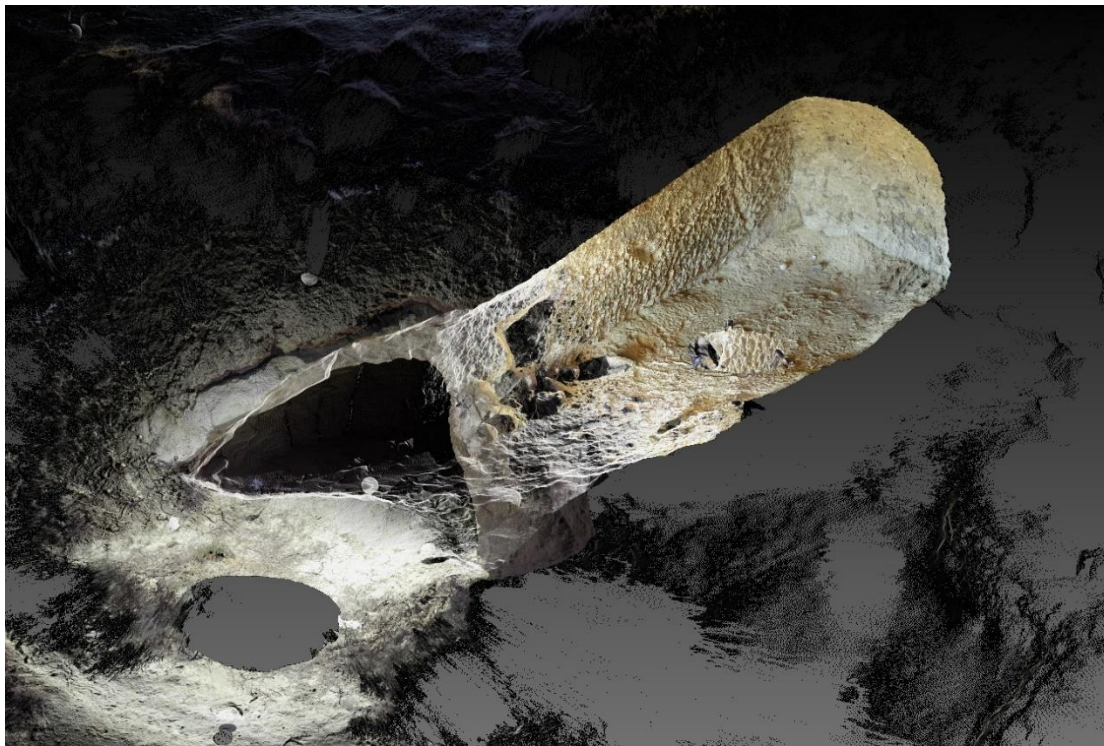

B

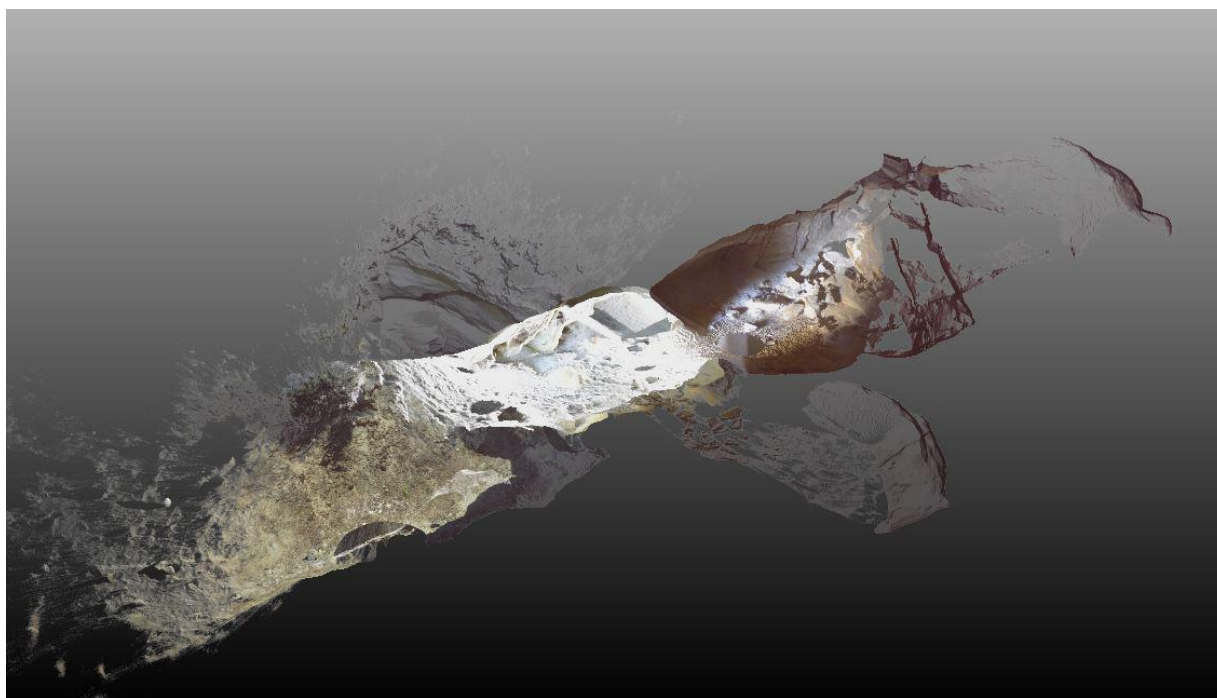
Εικ. 13. Κίμωλος. Νεκρόπολη-ΠΕΡΙΟΧΗ 3. Τάφοι της κλασικής περιόδου κατά μήκος της ακτής. Α) Παρούσα κατάσταση της περιοχής που ερευνήθηκε το 1969. Προβολή από νοτιοανατολικά (Φωτογραφία: C. DI NICUOLO). Β) Κάτοψη του τρισδιάστατου μοντέλου της περιοχής που ερευνήθηκε το 1969 (τάφοι 4, 5, 6 και 8 αντιστοίχως, από ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1973α, 425, 1). Γραφ. επεξεργασία: Μ. ΜΟΝΕΓΟ.

Εικ. 14 -Κάτοψη και τομή του υπόγειου τάφου σε αποτύπωση από τον F. Lenormant στην περιοχή Ελ ηνικά (από LENORMANT 1866, 56).

Εικ. 15. Θαλαμοειδής τάφος K201 (τρισδιάστατη αναπαράσταση: M. MONEGO στο DI NICUOLO *et alii* 2016).

Εικ. 16. Θαλαμοειδής τάφος L102-1 (Τρισδιάστατη αναπαράσταση και γραφ. επεξεργασία: Μ. ΜΟΝΕΓΟ στο DI NICUOLO *et alii* 2016).

Εικ. 17. Κίμωλος. Αεροφωτογραφία της περιοχής του όρμου στα Ελληνικά από ΒΑ. Στο βάθος ο Άγιος Ανδρέας.

Εικ. 18. Κίμωλος. Νησάκι του Αγίου Ανδρέα. Βόρεια βρίσκεται ο χώρος ανακάλυψης ενός μαρμάρινου αράβδωτου κίονα και του γυναικείου αγάλματος τύπου «Pudicitia». (Φωτογραφία και γραφ. επεξεργασία: C. DI NICUOLO) Φωτογραφίες στα πλαίσια: α) ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ 2008, 145; β) Αρχείο SAIA, Ε Π, ΚΥΜΟ, στις 3, αρ. Β-710. © Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών).

Εικ. 19. Τα κατάλοιπα του μικρού χριστιανικού ναού στο δυτικό άκρο της νησίδας του Αγίου Ανδρέα (Φωτ. C. DI NICUOLO).

Βιβλιογραφία

- BAKEWELL G. 2008, 'Trierarchs' Records and The Athenian Naval Catalogue (IG I3 1032)', A. Mackay (ed.), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World*, (Mnemosyne Suppl. CCXCVIII), 141-160.
- BENT J.T. 1965, *Aegean Islands: The Cyclades, or life among the insular Greeks*, Chicago.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ Ι. Κ. 1923-1924, 'Κίμωλος. Ιστορικά έρευνα περί της νήσου', *Κιμωλιακά Α'*, Αθήνα 1970, 49-160.
- BONNIN G. 2015, *De Naxos à Amorgos. L'impérialisme athénien vu des Cyclades à l'époque classique*, Bordeaux.
- BRUN P. 1996, 'Problèmes de la micro-insularité en Grèce Égéeenne: les exemples de Pholégandros et de Sikinos', *REA* 98, 295-310.
- BURASELIS K. 1982, *Das hellenistische Makedonien und die Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden (Antigonos Monophthalmos, Demetrios Poliorketes und Antigonos Gonatas) im Ägäischen Meer und in Westkleinasien*, München.
- COSTANTAKOPOULOU Ch. 2007, *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford.
- COSTANTAKOPOULOU Ch. 2013, 'Tribute, the Athenian Empire and Small States/Communities in the Aegean', A. Slawisch (Hrsg.), *Handels- und Finanzgebaren in der Ägäis im 5. JH. V. CHR.-Trade and Finance in the 5th C. BC Aegean World*, *BYZAS* 18, 25-42.
- CRAIK E.M. 1980, *The Dorian Aegean*, London.
- COOK J.M. - BOARDMAN J. 1954, 'Archaeology in Greece, 1953', *JHS* 74, 142-169.
- COURBIN P. 1954, 'Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1953', *BCH* 78.1, 95-224.
- DELLA SETA A. 1923-1924, 'Atti della Scuola', *ASAA* 6-7, 562-565.
- DI NICUOLO C. 2014, 'Kallias il *Balaneus*. Una stele funeraria attica del Martin von Wagner Museum di Würzburg (IG II-III2 11804)', *ASAA* 92, 69-97.
- DI NICUOLO C. *et alii* 2016, 'Dalla Κιμωλία γη a Κίμωλος. Il progetto di ricerca 'Κιμωλία γη'', *ASAA* 94, serie III, 16, 183-223.
- DI NICUOLO C. 2018, 'Lost and found. Rediscovering ancient Kimolos', *AION (ANNALI DI ARCHEOLOGIA E STORIA ANTICA)*, 25, 35-61.
- DI NICUOLO C. 2020, *DISIECTA CIMOLIA. Alla periferia occidentale della polinesia cicladica*, στο A. Inglese (επιμ.), *EPIGRAMMATA* 5, *Dinamiche*

politiche e istituzionali nell'epigrafia delle Cicladi, Atti del Convegno di Roma, (Roma, 31 gennaio - 1 febbraio 2019), 239-269

DI NICUOLO C. c.d.s., 'Investire in un balaneion nell'Atene del periodo classico. Kleighenes, gli pseudolitra e la kimolia ghe', *Siris* 16.

KÜHN C.C. 1823 (επιμ.), *Galeno. Opera Omnia*, Hildesheim.

HALBHERR F. 1897, 'Cretan Expedition III. Epigraphical Researches in Gortyna', *AJA* 2.1, 159-219.

JACOBSEN TH.W. - SMITH P.M. 1968, 'Two Kimolian Dikast Decrees from Geraistos in Euboea', *Hesperia* 37, 184-199.

KONTOLEON N.M. 1960, 'Eine Grabstele aus Kimolos', F. Eckstein (Hrsg.), *Θεωρία. Festschrift für W.H. Schuchhardt*, Baden-Baden, 129-137.

ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ Ν.Μ. 1972a, 'Αι επιγραφαί της Κιμώλου', *Κιμωλιακά Β'*, Αθήνα, 3-8.

ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ Ν.Μ. 1972b, 'Επιτύμβιος στήλη της Κιμώλου', *Κιμωλιακά Β'*, Αθήνα, 9-21.

LEGRAND E. - DOUBLET G. 1891, 'Inscriptions d'Eubee', *BCH* 15, 404-405, n. 1.

LENORMANT F. 1866, 'Tombeau Antique de l'Ile de Cimolos', *RA* 7.14, 56-57.

LE BAS PH. 1855, 'Explication d'une inscription grecque trouvée a Smyrne', *RA* 11.2, 577-588.

MACKENZY D. 1897, 'Excavations of the British School at Melos: The Site of the 'Three Churches'', *JHS* 17, 122-133.

MAGNETTO A. 1997, *Gli arbitrati interstatali greci, II (dal 337 al 196 a.C.)*, Scuola Normale Superiore – Pisa, 1-8.

ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ Α. 1901, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων Νήσων. Κίμωλος*, Αθήνα.

ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ Ch.G. 1954-1955, 'Kimolos', *AM* 69/70, 153-157.

ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ Χ.Γ. 2008, *Περί του προϊστορικού πολιτισμού των Κυκλάδων Νήσων. Η Νήσος Κίμωλος*, Κάιρον.

OLIVIER G.A. 1807, *Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse*, II, Paris, 191-196.

ΠΑΝΤΟΥ Π. 2006, 'Κίμωλος', ΑρχΔελτ 54.

ΠΑΝΤΟΥ Π. 2012a, 'Κίμωλος. 2001-2004', ΑρχΔελτ 56-59.

ΠΑΝΤΟΥ Π. 2012b, 'Κίμωλος. Ανασκαφικές εργασίες', ΑρχΔελτ 56-59.

ΠΑΝΤΟΥ Π. 2012c, 'Κίμωλος. Παραδόσεις, Περισυλλογές, Τυχαία ευρήματα', ΑρχΔελτ 56-59.

ΠΑΝΤΟΥ Π. - ΔΙΤΣΑ Δ. 2011, 'Η Κίμωλος των πρώιμων ιστορικών χρόνων. Στοιχεία και προβληματισμοί', στο A. Mazarakis Ainian (ed.), *The 'Dark Ages' Revisited, Volume I (Volos 14-17 June 2007)*, Volos, 415-433.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Φ. 1967, 'Ανασκαφικές εργασίες. Κίμωλος', ΑρχΔελτ 20.

PIÉRART M. 1984, 'Deux notes sur la politique d'Athènes en mer Égée (428-425 a.C.)', *BCH* 108.1, 161-176.

ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΟΥ ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ Ν. 1998, 'Η Κίμωλος στη μυκηναϊκή περίοδο', ΑρχΔελτ 49-50, Α', 1-11.

ΡΑΓΚΑΒΗΣ Ι. Ρ. 1854, *Τα Ελληνικά: ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, Τ. 3, Αθήνα.

ΡΑΜΦΟΣ Ι. Σ. 1972, 'Τα Χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου', *Κιμωλιακά Β'*, Αθήνα.

RENFREW C. 1972, *The emergence of civilisation: the Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.*, London-Methuen.

RHODES P.J. - OSBORNE R. (eds.) 2003, *Greek Historical Inscriptions. 404-323 a.C.*, New York.

ROSS L. 1845, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meers*, III, Stuttgart-Tübingen, 24-25.

ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ ΟΡΚΟΠΟΥΛΟΥ ΣΤ. 2002, 'Επιφανειακές έρευνες-Εντοπισμοί-Περισυλλογές. Κίμωλος', ΑρχΔελτ 52.

VON SCHACHTEN D. 1491 (1925), *In Gottes Namen fahren wir. Die Pilgerfahrt des Landgrafen Wilhelm des Älteren von Hessen in das Heilige*

Land. Beschrieben von Dietrich von Schachten, (Hessen-Nassauische Bücherei), Heimatschollen Verlag Bernecke.

SCHUMACHER R.W.M. 1993, 'Three related sanctuaries of Poseidon: Geraistos, Kalaureia and Tainaron', N. Marinatos - R. Hägg (eds.), *Greek Sanctuaries. New approaches*, London-New York, 62-87.

SHEFOLD P. 1982, 'The Geology of Melos', C. Renfrew - M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitations of Melos*, Cambridge.

SHIPLEY D.G. 2008, 'Pseudo-Skylax on the Peloponnese', C. Gallou et alii (eds.), *Dioskouroi: Studies presented to W. G. Cavanagh and C. B. Mee*, Oxford, 281-291.

SONNINI C.S. 1801, *Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI et avec l'autorisation de la Cour Ottomane*, Paris.

SPARKES B.A. 1982, 'Productions and exchange in the Classical and Roman Periods' C. Renfrew - M. Wagstaff (eds.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitations of Melos*, Cambridge.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ.Ν. 1967, 'Κίμωλος', ΑρχΔελτ 20, 514-515.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ.Ν. 1973a, 'Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Κίμωλος', ΑρχΔελτ 25, 423-426.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ.Ν. 1973b, 'Περί του αρχαίου νεκροταφείου εις τον όρμον Λίμνης της Κιμώλου', Κιμωλιακά Γ', Αθήνα, 81-118.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ. Ν. 1984, 'Αρχαιότητες και μνημεία Κυκλάδων. Κίμωλος', ΑρχΔελτ 32, 309.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ.Ν. 1994, 'Μήλος', ΑρχΔελτ 49 Β2, 674.

ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ Φ.Ν. - ΠΑΝΤΟΥ Π. 2011, 'Υστεροελληνιστικός τάφος από την Κίμωλο', Ζ' Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005), Αθήνα, 877-883.

ΧΩΡΕΜΗΣ Α. 1974, 'Ειδήσεις εξ Ευβοίας. Π. Γεραιστός', ΑΑΑ 7.1, 28-33.

**NATIONAL AND KAPODISTRIAN
UNIVERSITY OF ATHENS**

**SCHOOL OF PHILOSOPHY
FACULTY OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY**

**DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
AND HISTORY OF ART**

The Ancient Polis of the Kimolians

SUMMARY OF THE POSTDOCTORAL RESEARCH

Post-doctoral researcher: Dr. Carmelo Di Nicuolo

Academic Supervisor: Asst. Prof. Chrysanthos Kanellopoulos

Athens, December 2020

Summary

This report focuses on the main results of a three-year postdoctoral research on the ancient city of Kimolos Island, carried out from March 2017 until this year under the scientific supervision of Assistant Professor of Classical Archaeology Dr. Chrysanthos Kanellopoulos, whom I thank warmly for the valuable guidance and encouragement throughout the study and field research. Detailed presentations on the subject of my postdoctoral research have been presented at two International Conferences and published in peer-reviewed scientific journals. A key goal of the three-year research was to create a corpus of all the literary and epigraphic testimonies that refer directly or indirectly to Kimolos. About three hundred testimonies were translated and commented helping to outline for the first time a clearer, albeit preliminary, historical, institutional and political framework of this little-known Cycladic *polis*. The epigraphic documentation, which had been partially published, was systematically recorded. The testimonies are particularly important, because they allow us to enlighten the historical development of the local political institutions and the foreign policy of the city of Kimolos from the middle of the 5th century BC until the beginning of the Roman Imperial Period. At the same time field work in the area of the ancient polis has also been carried out, with the purpose to read correctly the surviving archaeological evidence. A geophysical relief of the hills, on which the main Kimolian necropolises are, took place under the supervision of the Ephorate of Antiquities of Cyclades and with the basic support of the Laboratorio di Rilevamento e Geomatica of the Department *DICEA* of the University of Padua. In a first phase it was deemed necessary to produce a graphic documentation of all the ancient tombs that are still visible north of the bay at Ellinika (Kofto) SW of Kimolos and along the coast and the low hill between the localities called Limni and Dekas. Particular attention was paid to the construction of three-dimensional models of some monumental chamber tombs, carved in the soft rocks of the area. The fact that these tombs were constantly looted by the same inhabitants and by foreign travelers, especially in the 18th and 19th centuries, does not provide clear evidence for dating, without ruling out the possibility, as indicated by some architectural features, that they were used continuously from the Hellenistic until the Late Roman Period. Priority was given to a group of twenty tombs brought to light by F. Zafeiropoulou in the Limni area, which the excavator dated mainly to the 4th century BC. and of which she published the only plan to date of excavations of Kimolos. We firstly proceeded to the architectural relief and digital acquisition of the archaeological remains of this part of the necropolis, which is particularly exposed to intense erosive phenomena, burdened by the relentless rise of the average sea level. In the first phase of the research program, we also proceeded to the creation of the geodetic network for the framing of the area of the ancient city of Kimolos in the SW sector of the island. The measurements were made with satellite technology in combination with traditional high-precision topographic ones. In the second phase, the 3D LASER SCANNING (“phase-shift” Faro Focus 3D) of all the remains in the area from the Late Geometric Period to the Late Roman Age were completed. The realization of a detailed graphic and photographic documentation of the necropolises of the main settlement of ancient Kimolos was a priority not only for scientific reasons - taking into account that only for the early archaic and classical tombs brought to light by F. Zafeiropoulou (1964-1969) there were plans - but also due to the urgent need to record and geo-report elements particularly exposed to the intense

erosion. Monumental remains of the ancient city had been identified since the end of the 18th century and are still visible on the islet of Ag. Andreas, which today is about 400 meters from the opposite shore and is probably the westernmost part of the ancient settlement in proximity of the port facilities, a large part of which gradually sank from late antiquity due to intense geotectonic phenomena and a significant subsidence. The specific geo-environmental conditions of the area require a multidisciplinary approach to achieve the main of the established objectives, namely the creation of an archaeological map of the area that may have been occupied by the ancient city of Kimolos. Until today, the islet west of the bay is, maybe, the only surviving part of the city beyond its burial area and for this reason is offered as an excellent opportunity to explore the settlement in a diachronic perspective. As part of this postdoctoral program, in a second phase, after the graphic documentation of the chamber tombs had been completed, the islet was integrated into the topographic network. The monumental ruins, which were always visible and were constantly the subject of illegal excavations, were first studied. On the whole surface of Ag. Andreas, it was possible to document the collapse of an impressive defensive structure that has not yet been excavated and dated. The second use of building material that can refer to public buildings of earlier phases was widely recorded. At the western end of the islet the erection of the "fortification" does not seem to have completely destroyed the building remains of an earlier phase, such as the small (5 m. X 3.60 m.) church with orientation from NE to SW, that seems to have been built using architectural decorative material of an earlier Byzantine basilica. The available data allowed us to create a clearer picture of the post-Byzantine installations mainly at the western end of the islet, where there seems to be impressive architectural stratigraphy at least from the classical period to the 18th century. During the research it was also possible to make excursions to other districts of the island partly known from old surface surveys of the competent Ephorate. Particularly important in the context of geoarchaeological research, which is part of this postdoctoral study, is the collaboration with Bentomine S.A., a company responsible for the extraction, among other materials, of the famous white bentonite of Kimolos. Sampling and archaeometric analyzes of this mineral are in the planning stage in order to confirm the possible identification of the rock with the well-known *kimolia* mentioned in the literary *taestimonia* from the late 5th cent. BC. The existence of possible 'Melos-type' catacombs in the NE of the island too (Prassa and Bromolimni) opens much more possibilities for a new approach to the historical development of Kimolos during the Imperial Age, which until today has never been the subject of research. The set of data presented here is the first summary of a research project, which lays the foundations for the development of a new and privileged observatory for the study of the ancient Greek city in the Cycladic region. Through a correct methodological approach and being aware of the need to first proceed to a detailed description of the evidence and the creation of high-precision graphical documentation, a stable database and a topographic grid with geo-reference were implemented at the same time and will hopefully represent a useful tool for any future surface or excavation research in the area of the ancient city of the Kimolians.